

Besprekingen

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

Chiel van den Akker, *The Exemplifying Past. A Philosophy of History* 660
ED JONKER

Josephine Hoegaerts en Yves Segers, *Bestiarium. Dieren, mensen en hun sociale geschiedenis* 662
KAREL DAVIDS

Pieter Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters. Geschiedbeoefening in Nederland tussen 1830 en 1870* 663
LARISSA SCHULTE NORDHOLT

Hans Renders en Nigel Hamilton, *Het ABC van de biografie* 665
MARGIT VAN DER STEEN

David Wootton, *Power, pleasure and profit. Insatiable appetites from Machiavelli to Madison* 667
ARTHUR WESTSTEIJN

Oudheid

Lukas de Blois, *Image and reality of Roman imperial power in the third century: the impact of war* 669
REBECCA USHERWOOD

Barbara Borg, *Roman tombs and the art of commemoration. Contextual approaches to funerary customs in the second century CE* 671
EMILY HEMELRIJK

Middeleeuwen

- Mario Damen, Jelle Haemers en Alastair Mann (ed.), *Political representation: communities, ideas and institutions in Europe (c. 1200-c. 1690)* 673
JELTEN BAGUET
- Jelle Haemers, Andrea Bardyn & Chanelle Delameillieure (red.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* 675
BERT ROEST
- Maarten Prak, *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the world c.1000-1789* 677
CAROLIEN BOENDER

Nieuwe Tijd

- Jan Wim Buisman, *Onweer: Een kleine cultuurgeschiedenis 1752-1830* 680
ADRIAAN DUIVEMAN
- John H. Elliott, *Scots & Catalans. Union and Disunion* 682
JEROEN DUINDAM
- Johan Francke, *Al die willen te kaap'ren varen, de Nederlandse commissievaart tijdens de Vierde Engelse Oorlog 1780-1784* 684
ANITA M.C. VAN DISSEL
- Wim van Schaik, *In de maat en uit de pas. Utrechtse dorpsbesturen 1780-1830* 686
KLAAS TIPPE
- René van Weeren en Tine de Moor, *Ja, ik wil! Verliefd, verloofd, getrouwd in Amsterdam, 1580-1810*
- Rolf Hage, *Eer tegen eer. Een cultuurhistorische studie van schaking tijdens de Republiek, 1580-1795* 688
DONALD HAKS
- Ramon Voges, *Das Auge der Geschichte. Der Aufstand der Niederlande und die Französischen Religionskriege im Spiegel der Bildberichte Frans Hogenbergs (ca. 1560-1610)* 691
DANIEL HORST

Nieuwste Tijd

- Jan Baetens, Hugo Frey en Stephen Tabachnik (red.), *The Cambridge History of the Graphic Novel* 693
KEES RIBBENS
- Xiaoping Cong, *Marriage, Law and Gender in Revolutionary China, 1940-1960* 695
LIMIN TEH
- Thomas W. Gijswijt, *Informal Alliance: The Bilderberg Group and Transatlantic Relations during the Cold War, 1952-1968* 697
JORRIT STEEHOUDER
- Carla Hoetink, *Macht der gewoonte, regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* 699
WILBERT VAN VREE
- Horst Lademacher, *Die Illusion vom Frieden. Die Zweite Internationale wider den Krieg 1889-1919* 701
GJALT ZONDERGELD
- Sophie de Schaepdrijver, *Gabrielle Petit. Dood en leven van een Belgische spionne tijdens de Eerste Wereldoorlog* 703
REINOUT VANDER HULST
- Kees Schuyt, *R.P. Cleveringa. Recht, onrecht en de vlam der gerechtigheid* 705
NIELS GRAAF

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

Chiel van den Akker, *The Exemplifying Past. A Philosophy of History* (Amsterdam University Press; 2018) 157 p., €85,- ISBN 9789462986619.

Voorbeeldige geschiedenis?

Dit boek gaat over de vraag wat historici eigenlijk doen als ze het over het verleden hebben. Iets technischer geformuleerd: Van den Akker vraagt zich af wat de aard is van historische verhandelingen. Terminologie luistert in dit discours nauw. Daarom heb ik hierboven voorzichtig voor de term 'historische verhandeling' gekozen, want wie denkt dat historici analyses, verklaringen of theorieën zouden leveren, die heeft het volgens Van den Akker niet begrepen. Dat historici aan interpretatie doen is volgens hem geen onjuiste constatering, maar toch nog te simpel. De term 'historische representatie' kan er nog net mee door, mits deze op de juiste manier wordt opgevat. Een 'verhaal' of 'narratief' kan als aanduiding voor historiografische producten wel door de beugel, maar is nog steeds onvolledig.

Dit semantische mijnenveld illustreert dat verdedigers van de autonomie van de geschiedbeoefening er vaak beter in slagen om uit te leggen wat historici niet doen, dan wat ze wel doen. Het lukt Van den Akker niet echt om aan dit keurslijf te ontsnappen. Zijn these over wat geschiedenis is, of eigenlijk over wat historici doen, bevat drie stappen. Ten eerste stelt hij dat er geen verleden werkelijkheid ligt te wachten op ontdekking door historici. Historische voorstellingen, ten tweede, berusten op een actieve inbreng van historici. Zij, de historici, ordenen het verleden en maken verhalen. Daarmee, en dat is de derde stelling, veranderen ze het

verleden met terugwerkende kracht door het retroactief van betekenis te voorzien.

De eerste stelling is niet opzienbarend. Hiermee keert Van den Akker zich tegen empirisme, tegen het vertrouwen op objectieve bronnen en tegen het geloof in hermeneutiek. We kunnen niet tot een directe weergave van het verleden komen en evenmin tot onbemiddeld begrip ervan. We kennen nu eenmaal het vervolg van het verleden en we zijn bovendien bekend met het discours over de betekenis ervan. Met name dat laatste, de geschiedenis van de geschiedschrijving, kunnen hermeneuten niet verdisconteren. Opvallend is dat Hans Georg Gadamer's concept van *Wirkungsgeschichte*, dat nu precies deze gelaagdheid van het historische discours aangeeft, hier niet aan bod komt. De door Van den Akker als contrast opgevoerde Rankeaanse, naïeve traditie om via de bronnen te begrijpen *wie es eigentlich gewesen* is immers onder professionele historici toch echt wel dood en begraven geraakt.

Ook de tweede bewering, dat historici actoren zijn bij het maken van historische voorstellingen, vindt steun bij bestaande stromingen. Dit standpunt strookt om te beginnen met de wijdverspreide opvatting van het constructivisme. Organisatie of constructie van het verleden vindt achteraf plaats en kan slechts geschieden met behulp van een ordenend theoretisch uitgangspunt in het heden. Merkwaaardig genoeg negeert Van den Akker dit breed

gedragen constructivisme. Hij oriënteert zich op een bijzondere vorm ervan, het narrativisme. In die opvatting geven historici vorm aan het verleden door het te representeren in ‘verhalen’. Zij doen dat achteraf, op grond van een ordenende premisse. Narrativisten menen vervolgens dat historici dat op een heel bijzondere manier doen. In afwijking van meer rationalistische constructivisten in de sociale wetenschappen stellen historici volgens hen geen theorieën op die getoetst kunnen worden, maar leveren zij ‘verhalende verklaringen’. Ieder verhaal is dan een uniek voorstel om op een bepaalde manier naar een deel van het verleden te kijken. Een dergelijk voorstel is eenmalig, omdat het niet los gezien kan worden van het verhaal of de representatie waarbinnen het zinvol is. Omdat elk verhaal een eigen narratieve substantie kent, kan het niet veralgemeeniseerd worden. Met andere woorden: het verhaal is geen theorie die getoetst of bewezen kan worden aan de hand van gegevens of beweringen uit de buitenwereld.

De gidsen die Van den Akker hier volgt zijn Frank Ankersmit en Louis Mink. De autonomie van de geschiedwetenschap die zij verdedigen, is tweeledig: zowel ten opzichte van het verleden (dat immers pas betekenis krijgt door het werk van historici) als ten opzichte van andere wetenschappen (die geen narrativistische werkwijze volgen). Historici, zegt Van den Akker met zoveel woorden, zijn de baas over het verleden. Hij suggereert dat zij de enigen zijn die weten hoe historische representatie in zijn werk gaat. (103) Deze monopolistische almacht wordt slechts getemperd door de mogelijkheid om sleets geworden verhalen te vervangen door concurrerende voorstellingen.

De eerste twee denkstappen van Van den Akker zijn dus nog ingebed in bestaande geschiedfilosofische opvattingen, waarvan sommige minder en andere meer omstreden zijn. Stap drie wordt door hem gezet aan de hand van Arthur Danto en gaat in wezen terug op Hegel. Het is de pretentie dat historici door hun ordening van het verleden niet alleen betekenis geven aan het historische debat hier en nu, maar ook retroactief het verleden zelf ordenen. Als bijvoorbeeld Jacob Burckhardt de dichter Petrarca ‘modern’ noemt, wordt hij dat met terugwerkende kracht ook. De historicus kan zo de tijdgeest niet alleen vatten, maar ook ‘maken’. Dit lijkt een cirkelredenering: een historische voorstelling roept een verleden in het leven dat diezelfde voorstelling weer legitimeert. Op die manier is het risico groot om in de Hegeliaanse *comfort zone* van het absolute zelfinzicht opgesloten te raken. Dan verlangt de lezer toch terug naar de helderheid van Michael Oakeshott die al veel eerder met het concept *historical past* kwam: een verleden dat alleen in geschiedenisboeken bestaat, maar dat wel berust op de *recorded past*, op bronnen die correctie van narratieven mogelijk maken.

Het boek beperkt zich in hoge mate tot een exegese van het werk van Ankersmit, Mink en Danto. Eén nieuw element is de typering van de methode die historici gebruiken. Die wordt aangeduid met Engelse begrip *exemplification*. Wat dat precies is, blijft lang onduidelijk. Pas in hoofdstuk 5 komt er nadere uitleg. Weer is dan het patroon dat we vooral te zien krijgen wat het niet is. Exemplificatie, ik vertaal het maar als ‘tonen met voorbeelden’ is iets anders dan het leveren van bewijs aan de hand van een reeks afzonderlijke gevallen. Van den Akker zegt hierover ‘... historical theses are

exemplified rather than justified'. In Minks formulering worden ze '... exhibited rather than demonstrated'. (112) De voorbeelden, illustraties, zijn alleen zinvol binnen het raamwerk van de vertelling. Ze maken de historische these aannemelijk.

Dat is toch wel een mager resultaat. Door niet de confrontatie aan te gaan

met de echte alternatieven, Wirkungsgeschiede en constructivisme, worden actuele problemen van neppgeschiedenis, (de)constructie en epistemologisch wantrouwen omzeild. Daardoor ontbeert dit betoog urgentie.

Ed Jonker, Universiteit Utrecht

Josephine Hoegaerts en Yves Segers, *Bestiarium. Dieren, mensen en hun sociale geschiedenis* (Leuven University Press; Leuven, 2018) 127 p., ill., € 25,00 ISBN 9462701687.

Dieren als partij voor mensen

Les animaux ont une histoire, zo heette een boek van de Franse mediëvist Robert Delort dat in 1986 verscheen. Delort probeerde daarin te laten zien dat dieren een eigen geschiedenis hebben, naast die met de mensen. Dit *Bestiarium* is bescheiden van omvang en opzet, maar het beoogt wel iets vergelijkbaars te doen als het boek van Delort (zonder hem overigens te noemen): de geschiedenis – meer in het bijzonder de sociale geschiedenis – uitbreiden tot alle dieren. Volgens de samenstellers van deze bundel kunnen ook dieren tot de 'onderbelichte, niet-dominante actoren' worden gerekend, die aandacht verdienen in de sociale geschiedenis. Met het *Bestiarium* willen ze illustreren hoe 'historische actoren die tot voor kort niet aan bod kwamen (...) in de geschiedschrijving', zoals andere dieren dan mensen, 'van bijzonder belang kunnen zijn voor ons begrip van het verleden, het heden, en waarom ook niet, de toekomst' (12).

De bundel is opgedragen aan Leen van Molle, gewoon hoogleraar aan de KU Leuven, die zich in haar academische loopbaan zowel met de rurale en agrarische

geschiedenis, en de sociale geschiedenis als met het opkomende veld van de *animal studies* heeft beziggehouden. Voor dit tijdschrift redigeerde zij enkele jaren geleden een themanummer over mensen en (andere) dieren. Naast de inleiding van Josephine Hoegaerts en Yves Segers bevat het *Bestiarium* negentien korte essays van andere collega's en leerlingen van Van Molle. In elk essay wordt ingezoomd op een stukje geschiedenis van een bepaald dier of diersoort. De hond scoort het hoogst (vier essays), ex aequo gevolgd door de kat, de koe, het paard, het lam, de kip, de kalkoen, de papegaai, de schildpad, de rups en nog een paar andere dieren. De beschouwingen zijn bijna allemaal vlot geschreven en ook nog mooi geïllustreerd. Er staan de nodige aardige wetenswaardigheden in, zoals het antwoord op vragen als: Wat is het verband tussen pauwen en prostitutie?; Hoe werd de Ronquièreskalkoen voor de ondergang behoed?; Hoe komt het dat in Vlaanderen paarden zo vroeg ossen hebben vervangen?

Het enige probleem is, dat de prententie uit de inleiding niet echt wordt

waargemaakt. Dieren zijn in deze essays geen 'actoren'. Ze vervullen vooral een functie voor mensen, al is het soms maar in hun verbeelding. Zo gaat het artikel over kippen over de schenking van pluimvee aan teruggekeerde boerengezinnen in West-Vlaanderen na de Eerste Wereldoorlog. Het artikel over varkens beschrijft de functie van deze dieren als 'wandelende spaarpot' voor vlees. Het artikel over de koe bespreekt de verbeelding van de koe in films en schilderijen. Sommige 'dieren'

die in de essays figureren, zoals de 'schildpad', de 'reuzekater', 'Lilith' of de 'waakhond', spelen zelfs louter een symbolische of metaforische rol. Uiteindelijk gaat dit *Bestiarium* dus toch meer over mensen dan over andere dieren. Dieren zijn hier onderwerp of lijdend voorwerp voor mensen, anders niet. Een eigen historie moeten ze helaas ontberen.

Karel Davids, Vrije Universiteit Amsterdam

Pieter Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters. Geschiedbeoefening in Nederland tussen 1830 en 1870* (Uitgeverij Vantilt; Nijmegen, 2019) 344 p., ill., €24.50 ISBN 9789460043802

Het maatschappelijke landschap van de burgerlijke geschiedbeoefening onderzocht

De Nederlandse cultuur van het midden van de negentiende eeuw was burgerlijk en middelmatig. Met deze gemeenplaats begint Pieter Huistra zijn als boek verschenen proefschrift over de geschiedbeoefening in Nederland tussen 1830 en 1870. De middelmaat diende in de negentiende eeuw als nastrevenswaardig en het is juist de nadruk op bedaring en accuratesse die een uitgebreide historische cultuur van genootschappen, tijdschriften en bronnenstudie deed floreren. Het gewone van deze geschiedbeoefening en haar praktijken staan centraal in het boek van Huistra.

Huistra is gepromoveerd in Leuven en momenteel werkzaam als universitair docent Historische Theorie aan de Universiteit Utrecht. Met zijn proefschrift onderstreept de auteur wat onder andere door zijn promotor, Jo Tollebeek, al eerder werd opgemerkt. Waar de negentiende eeuw

vaak is voorgesteld als de eeuw waarin de historische discipline professionaliseerde en zich omvormde tot een voor ons herkenbaar geheel, toont Huistra aan dat dit narratief een veel complexere werkelijkheid verhult. In zeven hoofdstukken beschrijft en analyseert Huistra zowel de praktijken van de geschiedwetenschappelijke cultuur als de context waarin deze plaatsvonden. Particuliere lokale en provinciale geschiedbeoefening buiten de universiteit bleef lange tijd het meest omvangrijke deel van de negentiende-eeuwse historische productie. Tegelijkertijd was deze provinciale geschiedenis altijd onder te brengen in een nog altijd gangbaar nationaal kader. Met deze en andere kritische correcties bij het klassieke professionaliseringsverhaal sluit Huistra goed aan bij wetenschapshistorische ontwikkelingen van de laatste jaren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat historici zoals Herman

Paul, Camille Creyghton en Kaat Wils in zijn dankwoord verschijnen.

Aansluitend onderzoekt Huistra ook wat voor wetenschapsopvatting de geschiedvorsers en -schrijvers er eigenlijk op nahielden. Ideeën over brongebruik, autoriteit en beroepsethiek waren volop onderwerp van discussie. Waartoe diende de geschiedenis? Huistra analyseert dit voornamelijk in de laatste belangwekkende hoofdstukken over het schrijven van geschiedenis en de polemieken die daar vaak op volgde. De geschiedbeoefenaars waren mannen wiens doel en plicht het niet alleen was om het nationale verleden te ontsluiten, maar ook om deze op een maatschappelijk relevante manier te presenteren. Dit betekende soms ook het verdedigen van de eer van een historische figuur wanneer nieuwe inzichten deze dreigden te bezoedelen. Omdat er in het midden van de negentiende eeuw nog maar weinig professionele historici waren, duurde het lang voordat deze burgerlijke manier van geschiedbeoefening langzaam minder invloedrijk werd. Een opvallende observatie, omdat het maatschappelijk ontsluiten van historische kennis in het huidige geschiedlandschap opnieuw belangrijk wordt gemaakt. Eveneens is er volop discussie over de status van nationale helden in het publieke historische debat.

Interessant is ook hoe belangrijk de burgerlijke status van de schrijvers was bij het polemiseren. De burgerlijke maatschappij was dan ook nauw verbonden met de geschiedbeoefening en werd dikwijls door dezelfde mannen bevolkt. Het meest vernieuwende deel van *Bouwmeesters, zedenmeesters* is daarmee de sociaaleconomische analyse van de geschiedbeoefening die in meerdere hoofdstukken opduikt. De zo belangrijke burgerlijke status droeg bij

aan de betrouwbaarheid van het werk van een geschiedschrijver en kon zelfs als argument in een polemieken opduiken. Andersom kon het afwezig zijn van een dergelijke stand ook het omgekeerde betekenen. Niet voor niets benadrukt Huistra dat zijn boek toch vooral het doen en laten van 'grote mannen' beschrijft. In de geschiedbeoefening van de negentiende eeuw was maar weinig plaats voor vrouwelijke historici.

Bovendien wordt duidelijk dat achter de praktijk van de geschiedenis een heel scala aan vaak naamloze arbeiders schuilging; kopiïsten, gravers, landmannen en anderen. Huistra wil graag benadrukken hoe belangrijk deze naamlozen in sommige gevallen waren. De mooiste passage uit het boek verhandelt over een arbeider genaamd Westbroek, die op de Hilversumse heide ontginningswerk uitvoerde en met zijn werk een stempel drukte op het beeld van de Nederlandse prehistorie – al bleken veel van zijn aangeleverde stukken later vals. Dergelijke arbeiders, 'onwillige landmannen' en andere medewerkers werden dikwijls langs de meetlat van de 'burgerlijke deugden-catalogus' gelegd. Wanneer zij niet aan de eisen voldeden, werden zij als onbetrouwbaar weggezet. Desondanks werd hun werk alsnog gebruikt, getuige ook het verhaal Westbroek. Met deze observaties bereikt het boek een nieuw niveau en wordt het haast een sociale kritiek op de ontwikkeling van het vakgebied. De epistemische deugden van het vak en de morele deugden van de burgerman vertonen opvallende overeenkomsten, waarbij ook mannelijkheid een rol speelde. Ook hier sluit Huistra aan bij het eerdere werk van zowel Tollebeek als Paul, maar voegt daar een nieuwe dimensie aan toe door zich expliciet te richten

op de eerder nauwelijks bestudeerde historische medewerkers.

Huistra sluit af door te stellen dat de hedendaagse geschiedbeoefenaar nog wat kan leren van het negentiende-eeuwse historische bedrijf en dat deze wellicht baat zou hebben bij een bredere discussie over het nut en doel van dat bedrijf. Maar waarom begint Huistra pas op de allerlaatste pagina met deze veelbelovende en interessante observatie? De enige echte kritische noot die te maken valt bij het lezen van *Bouwmeesters, Zedemeesters*

is dan ook dat een dergelijke reflectie op onze huidige praktijk ontbreekt. Zeker wanneer de auteur verhaalt over het maatschappelijk belang dat de negentiende-eeuwers hechten aan hun studie is het jammer dat er geen verband wordt gelegd met de discussies op dit gebied in de 21e eeuw. Huistra toont met dit boek namelijk aan de bagage in huis te hebben hier iets zinnigs over te zeggen.

Larissa Schulte Nordholt, Universiteit Leiden

Hans Renders en Nigel Hamilton, *Het ABC van de biografie* (Amsterdam University Press; Amsterdam, 2018), 256 p., €29,99 ISBN 978946298698

Biografen spreken de waarheid

Een biograaf mag niet bang zijn voor zichzelf. Indringend onderzoek naar een mens confronteert een onderzoeker met eigen ervaringen, opvattingen en kennis. Daarom kan biografisch onderzoek lastiger zijn dan studies naar wat 'neutralere onderwerpen' zoals demografische ontwikkelingen of economische fluctuaties. Hoe moet een biograaf omgaan met de ontdekking van een abject politiek standpunt van haar of zijn hoofdpersoon, of een onbegrijpelijke religieuze bevlieging? Welke rol spelen eigen ervaringen, bijvoorbeeld met conflicten, of vooroordelen tijdens het onderzoek? Het is daarom toe te juichen dat er meer wordt gereflecteerd op methodische en theoretische kwesties betreffende de biografie, zeker nu het genre zo populair is.

Eén van die publicaties is het *ABC van de Biografie*. Dit abecedarium is geschreven ter lering en vermaak door de

hoogleraren Renders en Hamilton. Het origineel is Engelstalig, maar bij verschijnen kwam er tegelijkertijd een Nederlandse vertaling op de markt. Hamilton was hoogleraar Biografie aan Montfort University in Engeland en Renders is hoogleraar Geschiedenis en Theorie van de Biografie, tevens directeur van het Biografie Instituut van de Universiteit Groningen. Om hun overzicht van de moderne biografie te presenteren kozen ze voor de opvallende vorm van het abecedarium. De lemma's in het boek behandelen vraagstukken variërend van hoe te schrijven over seks, het belang van feiten, de vraag of er een theorie van de biografie is tot het einde van de hoofdpersoon aan toe. De korte teksten lezen gemakkelijk weg, worden geïllustreerd met voorbeelden van de Klassieke Oudheid tot het heden en bevatten een schat aan literatuurverwijzingen. De vorm is echter wel zo dwingend

dat een aantal relevante thema's niet in dit keurslijf passen, zoals een lemma over de biografie of gendervraagstukken.

De publicatie gaat wel in op de vraag of de biografie wetenschap is en of er een biografische theorie bestaat. Renders en Hamilton willen niet spreken over een wetenschappelijke biografie, maar wel over een wetenschappelijk verantwoorde biografie. Die kenmerkt zich door de controleerbaarheid van de bronnen. Een biografische theorie bestaat niet. Volgens de auteurs zijn de methodes die biografen gebruiken gelijk aan die van historici. Daar voegen zij aan toe dat microgeschiedenis, vanuit het detail een groter geheel beschrijven, 'een van de theoretische invalshoeken van de geschiedschrijving' (177) is die voor de biografie interessant is. Via microgeschiedenis kunnen ook stemmen worden gehoord van groepen die niet eerder doorklonken in het geschiedverhaal. Het is spijtig dat de dwingende vorm van het lemma weinig ruimte biedt voor verdere uitweiding. Zo had ik graag meer willen weten over het gebruik van digital humanities voor biografisch onderzoek.

Hamilton en Renders zijn uitgesproken voorstanders van wat zij *Biography studies* noemen. Onderzoek moet op feiten zijn gebaseerd en de waarheid spreken. Een biografie is een kunstenaar onder ede. De schrijvers willen die biografie als hoeder van de waarheid op het schild hijsen. Biografen over de hele wereld, zo stellen zij, hopen dat 'de waarheid overwint'. (25). 'Door middel van biografisch onderzoek naar een persoon wordt onderzocht in

hoeverre het gangbare verhaal over een bepaalde cultuur klopt' (p. 183). Hiermee willen ze zich afzetten tegen beoefenaars van *Life writing*. Met lede ogen zien Renders en Hamilton namelijk aan hoe steeds meer onderzoekers en instituties het veel bredere begrip *Life writing* hantieren. Hiermee wordt een brede waaier aan (auto)biografisch schrijven aangeduid, inclusief het schrijven van wetenschappelijk verantwoorde biografieën. *Life writers* hebben daarnaast ook oog voor de dynamiek tussen biografie en geografeerde. Renders en Hamilton zetten *Life writing* echter ongenueanceerd weg als een onwetenschappelijke emancipatoire aangelegenheid, vooral te situeren binnen *Cultural studies*, *Gender studies* en het (post)koloniale denken.

Toch valt op dat Hamilton en Renders ook nadenken over de verhouding tussen de biografie en de protagonist. Zo geven ze advies hoe te schrijven over seks. Dat moet met een *open mind*, want een preutse biografie kan het knap lastig krijgen met een hoofdpersoon die heel anders in het leven staat. Waar zij een probleem hebben met *life writers* die zich interesseren voor emancipatieprocessen, vinden ze het toe te juichen dat microhistorici nieuwe, voorheen ongeziene groepen, voor het voetlicht brengen. Zijn ze hiermee niet veel meer schatplichtig aan *Life writing* dan ze zelf willen toegeven? Het zou interessant zijn als de auteurs hierop zouden reflecteren.

Margit van der Steen, Huygens ING

David Wootton, *Power, pleasure and profit. Insatiable appetites from Machiavelli to Madison* (Harvard University Press, 2018), 369 p., ill., €31,50 ISBN 9780674976672

De Verlichting als neoliberal paradigm

Voor menig intellectueel historicus geldt het als kroon op de carrière: een *grand narrative* schrijven over de Verlichting. Jonathan Israel deed het met zijn immense trilogie over de ‘radicale’ Verlichting, Anthony Pagden met *The Enlightenment and why it still matters* uit 2013. Zoals de laatste titel al verradt behelst een specifieke interpretatie van de Verlichting vaak ook een bepaalde politieke of maatschappelijke stellingname. De Verlichting staat immers te boek als begin- en ijkpunt van de westerse moderniteit, als de maatstaf van het heden – wat recent nog eens werd benadrukt in de bestseller *Enlightenment now* van Steven Pinker. David Wootton, hoogleraar aan de universiteit van York die naam maakte als wetenschapshistoricus, doet nu zijn duit in het zakje met een interpretatie van de Verlichting die vooral bedoeld lijkt als duiding van het neoliberalisme van onze tijd. Spinoza, de held in Israels reeks, speelt daarbij een ondergeschikte rol, en ook Rousseau en Kant worden naar het tweede plan verwezen; voor Wootton draait de Verlichting eerst en vooral om Adam Smith. Als voorman van de Schotse Verlichting vormt Smith in Woottons relaas de belichaming van een reeks intellectuele inzichten die, aangewakkerd door Niccolò Machiavelli en uitgewerkt door Thomas Hobbes, in de achttiende eeuw een heus ‘paradigma’ vormden dat volgens Wootton nog altijd onze huidige denkkaders vormgeeft.

De kern van dat paradigma zou worden gevormd door de aanname dat mensen eerst en vooral hun eigenbelang najagen

in de drang naar macht, genot en winst – behoeftes die per definitie onverzadelijk zijn en daarom leiden tot onderlinge competitie. Wootton stelt dat deze aanname, terug te voeren tot het denken van Machiavelli en Hobbes, uitmondde in de veronderstelling dat menselijk gedrag rationeel en voorspelbaar is, wat de basis is gaan vormen van economie als moderne wetenschap. Deze instrumentele kijk op de mens leidde tot een mechanische benadering van politiek en samenleving in termen van een Newtoniaans systeem, wat Smith ‘het liberale systeem’ noemde: de descriptieve en normatieve analyse van marktwerking. Zo ontstond het idee van de markteconomie als een zelfregulerend mechanisme zonder morele dimensie. Tegelijkertijd leidde de nadruk op subjectief eigenbelang als kern van het menselijk handelen ook tot de doorbraak van egalitarisme, omdat elk individu, ongeacht status of achtergrond, in gelijke mate in staat moet worden geacht de eigen behoeftes na te jagen. De klassieke deugdenleer maakte plaats voor de utilitaristische zoektocht naar geluk, wat zijn meest treffende politieke weerslag vond in het pleidooi voor *the pursuit of happiness* in de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring.

Wootton is zich er terdege van bewust dat deze alomvattende kijk op de Verlichting allesbehalve nieuw is. Hij zoekt expliciet aansluiting bij Alasdair MacIntyre’s *After Virtue* en C.B. MacPhersons beroemde interpretatie van *possessive individualism*, de twee klassiekers die vanuit

vergelijkbaar filosofisch en historisch perspectief de ideologische uitgangspunten van de moderne wereld onder de loep hebben genomen. Wootton gaat echter verder door zijn analyse niet te beperken tot de grote namen als Hobbes en Locke, maar ook minder bekende auteurs voor het voetlicht te brengen, van Louis-Jean Levesque de Pouilly tot Émilie du Châtelet. Daarnaast probeert hij uitdrukkelijk zijn voordeel te doen met de grootschalige digitalisering van vroegmoderne bronnen door een breed tekstueel corpus, met name EEBO, te doorzoeken op de ontwikkeling van specifieke concepten, zoals 'competitie'. Daarbij hanteert hij het nominalistische uitgangspunt dat de werkelijkheid zich vormt naar de beschikbare terminologie. Zolang het concept 'economie' niet voorhanden is, bestaat er ook geen economie in de moderne zin van het woord. Met dat methodologische principe schaaft Wootton zich duidelijk achter de benadering van de Cambridge School, al probeert hij zich ook op wezenlijke punten daarvan te onderscheiden. Zijn interpretatie van Machiavelli is bijvoorbeeld expliciet gekant tegen die van Quentin Skinner. Belangrijker echter is dat Wootton zijn eigen methodologie lijkt te ondergraven door bepaalde ideeën al toe te schrijven aan denkers die de latere concepten daarvoor nog niet gebruikten. Zo noemt hij Machiavelli een '*proto-Hobbesian thinker*', uitgaande van een teleologisch verklaringsmodel dat afbreuk doet aan zijn eigen uitgangspunt.

Die methodologische inconsistentie leidt ertoe dat het resultaat van de

analyse nogal onevenwichtig is. Dat wordt nog versterkt door het gebrek aan structuur. Woottons boek is gebaseerd op een reeks lezingen die zonder duidelijke redactionele sturing achter elkaar zijn gezet, wat resulteert in een meanderend betoog vol merkwaardige zijwegen dat soms meer weg heeft van een gelegenheidsspeech dan van een doorwrochte wetenschappelijke analyse. De grootste tekortkoming van die analyse betreft echter niet de structuur, maar de onderbouwing ervan. Wootton stelt dat het 'Verlichtingsparadigma' (kort gezegd: de poging om de spanning op te lossen tussen eigenbelang en samenleving) natuurlijk niet door iedereen werd gedeeld. Er gingen in de achttiende eeuw ook veel andere stemmen op. Toch komen die andere stemmen nauwelijks aan bod in zijn boek. Dat geldt ook voor veel auteurs uit bijvoorbeeld het Nederlandse en Italiaanse taalgebied die juist als verdere onderbouwing hadden kunnen dienen voor Woottons betoog. Om die beperkte blik te rechtvaardigen oppert Wootton dat het Verlichtingsparadigma in essentie geënt is op een typisch Britse manier van denken (die vervolgens werd overgenomen in Frankrijk). Die parochiale insteek maakt de conclusie dat de moderne wereld nog altijd zit gevangen in het denkkader van dat Verlichtingsparadigma niet bijzonder overtuigend. Net als bij andere recente *grand narratives* van de Verlichting lijkt het vooral de auteur zelf te zijn die opgesloten zit in het eigen denkkader.

Arthur Weststeijn, Universiteit Utrecht

Oudheid

Lukas de Blois, *Image and reality of Roman imperial power in the third century: the impact of war* (Routledge; Londen, 2018) 321 p., krt., € 139,- ISBN 9780815353737

Finding clarity in chaos?

The third century AD, in particular the fifty years between the assassination of the last of the Severan emperors in 235 and the accession of Diocletian in 284, has long been seen as a decisive moment in Roman history. It also poses considerable challenges. Though acknowledged as an era when the empire underwent significant political, economic, structural, and social reorientations that set the stage for Late Antiquity (e.g. Brown 1971, 22), it is also characterised by a paucity of reliable narrative sources. The chronology and details of even the longer-lasting emperors of this period – such as Gallienus (253-68) – remain hazy. As a consequence, it is a world in which common methods of structuring history and evaluating evidence can become ineffective. Literary accounts written over a century later discuss emperors who probably never even existed. A single coin is all that is left to testify to the existence of a ruler who is otherwise entirely unknown.

One of the achievements of Lukas de Blois' new book is the emergence of a much more concrete outlook on the third century Roman empire, both in terms of a blow-by-blow narrative of events and a detailed assessment of its structural workings. Now Emeritus Professor of Ancient History at Radboud University at Nijmegen, the volume represents the culmination of a long and varied academic career which began with a doctoral project and book on the emperor Gallienus (1976),

followed by a series of publications on disparate aspects of the third century. The legacy of this previous work is very apparent throughout the book, which brings together many of the themes that De Blois has explored – historiography, the military, administrative strategy, local elites, the representation of imperial power – in a holistic assessment of the period from the Severan dynasty to the death of the emperor Carinus.

De Blois takes the 'impact of war' as his central theme, and uses the sociologist Michael Mann's *The Sources of Social Power* to provide his guiding framework, considering in turn concepts of economic, military/political, and then ideological 'sources of power'. The introductory paragraph explains this in a succinct manner, before launching into an engaging survey of the state of the empire around AD 200. Akin to how Peter Brown began his seminal *The World of Late Antiquity* (1971), this survey underlines De Blois' interest in intricacies of the empire's workings, emphasising the practicalities of social, geopolitical, economic, and particularly military aspects. This develops to a brief assessment of what 'power' might mean, followed by a concise overview of the available source material, both literary and material. Finally, he summarises existing scholarship and historiographical trends, including the contentious issue of the third century 'crisis'. Though his own position could be given greater emphasis

at times, he expresses approval of a crisis model (25: 'an escalation of a problems into an insoluble, complex, many-sided malfunctioning of the existing system'), though one which lasted for only twenty-five years.

The bulk of the book is taken up by a chapter called 'Wars' (pp. 37-131 including endnotes, of which there are 552), which describes in great depth the events of the Severan era, followed by the 'escalation' of 231-49, the 'crisis' of 249-68, and then 'recovery' of 268-84. One of the benefits is the provision of a detailed summary of the current state of scholarship, supported by notes of even greater detail. A downside is the book's centrepiece is light on analysis, heavy on narrative and description. This could be because De Blois' theme is warfare, and warfare was such a prevalent feature of this age. The range of source material drawn upon is extremely impressive, but there is a tendency to present as straightforward facts what might be, on closer inspection, anything but, especially when the *Historia Augusta* is involved. Most of the controversy is relegated to the endnotes. Analysis is introduced in following shorter chapters on economic, political/military, and ideological sources of power. The strength here is again the attention to detail, particularly the use of specific examples to recreate a sense of the lived reality of this period for the communities and personnel of the empire, the tensions created in the existing systems, regional

nuances, and the consequential erosion of imperial authority.

This book is much stronger on the 'reality' than the 'image', and therefore complements nicely the work of, for example, Clifford Ando. A central issue is a lack of clarification concerning the target audience. The preface specifies 'an introduction, an up-to-date survey', which is certainly achieved. However, the work's accessibility is seriously undermined by the frequent use of terminology, particularly pertaining to government officials, that needed further unpacking to avoid being confusing or intimidating to a more general audience. Untranslated ancient and modern texts are featured throughout, and not just in the notes, e.g. an eighty-word quote in French on p. 160. The text would have benefitted from further copyediting to ensure consistency of referencing style and to eliminate issues with typos and repetition. In some cases there were serious issues: an entire half paragraph on coinage in chapter 3 was repeated almost verbatim – including notes – in chapter 5. The weakness in these areas is a particular shame because the book contains plenty of detailed and expert analysis on the function of the empire that I found extremely valuable and enlightening, such as on the logistical realities of supplying armies and a shift in the makeup of administrative personnel.

Rebecca Usherwood, Trinity College Dublin

Barbara Borg, *Roman tombs and the art of commemoration. Contextual approaches to funerary customs in the second century CE* (Cambridge University Press; Cambridge, 2019) xxviii, 341 p. \$120.00, ISBN 9781108472838

Romeinse grafcultuur

Graven en de herinnering aan de doden hadden een centrale plaats in de Romeinse samenleving. Graven waren niet alleen een laatste rustplaats voor de dode, maar ook een plaats waar de familie zich aan de buitenwereld kon presenteren. Kostbare grafmonumenten met standbeelden, moestuinen, wijngaarden, keukens en aanligbedden om te dineren bij de vele herdenkingsbijeenkomsten onderstreepden de status van rijke Romeinse families. Ook minder rijke Romeinen hechtten er groot belang aan door grafstenen en opschriften de herinnering aan de gestorvene levend te houden. Het is dus volkomen terecht dat de Duitse archeologe Barbara Borg, werkzaam in Exeter, voor een contextuele benadering heeft gekozen in haar boek over Romeinse graven en grafcultuur in de tweede eeuw na Christus. Nieuw is deze benadering niet. Na een lange traditie waarin inscripties en monumenten afzonderlijk zijn bestudeerd, is een geïntegreerde bestudering nu gangbaar. Dit is echter verre van gemakkelijk. Vanaf de late oudheid zijn de meeste Romeinse grafmonumenten als steengroeven gebruikt. De fraaie blokken steen zijn hergebruikt in kerken, huizen en stadsmuren, terwijl de marmeren of bronzen standbeelden – voor zover niet omgesmolten of in de kalkovens verdwenen – terecht kwamen in kunstverzamelingen en musea. Een contextuele benadering vergt dus volhardend speur- en reconstructiewerk.

Het boek is gebaseerd op vier lezingen die Borg in 2015 gehouden heeft in

Harvard. Deze zijn uitgewerkt in vier hoofdstukken, waarin telkens één discussie centraal staat. Deze hoofdstukken laten zich in vier vragen samenvatten: Wijst onze gebrekkige kennis van graven van senatoren op een tendens in elitekringen om zich terug te trekken in de privésfeer? Is de overgang van cremen naar begraven veroorzaakt door het voorbeeld van keizer Hadrianus? Bewijzen grafmonumenten het belang van het kerngezin? Hoe moeten we associaties met het goddelijke in grafportretten van rijke vrijgelatenen begrijpen? De gemeenschappelijk noemer vormt de contextuele benadering van de grafcultuur van Rome en haar havensteden Ostia en Portus in de tweede eeuw na Christus.

Op basis van nauwgezette reconstructies van grafmonumenten en hun locaties probeert Borg in elk van deze debatten een doorbraak te bewerkstelligen. Zo laat ze in het eerste hoofdstuk zien dat de relatieve onbekendheid van grafmonumenten van senatoren uit de tweede eeuw na Chr. niet betekent dat deze zich terugtrokken in de privésfeer. Aan de hand van een nauwgezette reconstructie van een aantal senatorengraven laat zij zien dat deze de vorm aannamen van monumentale tempelgraven die zich door hun simpele vormgeving en inscripties onderscheidden van de overdadig gedecoreerde graven van rijke vrijgelatenen en andere groepen buiten de elite. Senatoriale families beklemtoonden dus juist hun publieke status en superioriteit. Het materiaal,

kostbaar marmer, was echter reden voor grootscheepse plundering van deze graven en de locatie, in de buurt van hun villa's, heeft hun onbekendheid bij moderne onderzoekers versterkt.

De opmerkelijke overstap van cremeren op begraven, besproken in hoofdstuk 2, wordt algemeen toegeschreven aan de invloed van keizer Hadrianus. Zijn beslissing zich te laten begraven zou te maken hebben met zijn voorliefde voor de Griekse cultuur. Borg laat echter zien dat inhumatie nooit helemaal verdwenen was, maar juist bij oude en aanzienlijke Romeinse families in zwang bleef en in de eerste twee eeuwen na Chr. in populariteit toenam. Dit maakte het gemakkelijker voor Hadrianus en zijn opvolgers om bij deze oud-Romeinse gewoonte aan te sluiten. Zijn besluit zich te laten begraven was dus geen radicale vernieuwing, maar heeft een proces dat al gaande was versneld.

In het derde hoofdstuk staat de rol van de familie centraal. Omdat ouders, kinderen en echtgenoten meestal elkaars graf-schrift verzorgden, wordt aangenomen dat het kerngezin overheerste. Borg laat echter zien dat grafmonumenten vaak gedurende meerdere generaties binnen dezelfde familie in gebruik bleven. Hoewel graven bij voorkeur werden vererfd via de mannelijke lijn zodat de familienaam bewaard bleef, betekenen verschillende namen op een familiegraf niet dat het in andere handen was overgegaan. Door grondig onderzoek van een aantal familiegraven bewijst Borg dat nieuwe namen wijzen op vererving via de vrouwelijke lijn. De ouderdom van een familiegraf droeg bij aan de waardigheid en het prestige van een familie. Bij gebrek aan mannelijke nakomelingen verkoos men de vrouwelijke familielijn boven die

van buitenstaanders. Graven tonen dus het blijvende belang van de grotere familiecontext. Dit zegt overigens niets over de vorm van Romeinse huishoudens.

Het vierde en langste hoofdstuk is gewijd aan de vreemde gewoonte om een gestorvene in woord of beeld gelijk te stellen aan een godheid. Dit vond zijn hoogtepunt in de tweede eeuw na Chr. in het milieu van keizerlijke vrijgelatenen. Vooral vrouwen en kinderen waren het object van deze 'privé-apotheose', waarbij een portret van de overledene geplaatst werd op, bijvoorbeeld, het naakte lichaam van de godin Venus. Borg onderzoekt de oorsprong en betekenis van dit verschijnsel en vraagt zich af of opstellers en toeschouwers van deze beelden in de goddelijkheid van de gestorvene geloofden. Met de vergoddelijking van keizers en keizerinnen als inspiratiebron is het verschijnsel overtuigend te plaatsen binnen een Romeinse context. De vraag naar de betekenis en het mogelijke geloof in de goddelijkheid van de gestorvene is echter niet eenduidig te beantwoorden. Borg laat meerdere interpretaties de revue passeren die variëren van de toeschrijving van goddelijke kwaliteiten, zoals schoonheid, aan de gestorvene tot een mogelijk geloof in postume onsterfelijkheid.

Is Borg in haar opzet geslaagd? Ten dele. In de eerste drie hoofdstukken laat ze op basis van nauwgezet onderzoek overtuigend zien dat eerdere aannames ongefundeerd zijn. Ze breekt bovendien een lans voor nieuwe interpretaties. Het laatste hoofdstuk is een goede samenvatting van eerder onderzoek, maar haar vraag naar het geloof in vergoddelijking blijft onbeantwoord (en is misschien onbeantwoordbaar). Ook ontbreekt een concluderend hoofdstuk dat haar conclusies

op basis van graven in Rome plaatst binnen het perspectief van het Romeinse keizerrijk als geheel. In haar inleiding verantwoordt Borg zich voor haar vele gedetailleerde beschrijvingen van individuele grafmonumenten. Dit is onnodig; juist

door haar grondige onderzoek en zorgvuldige reconstructies levert Borg met dit boek een indrukwekkende prestatie.

Emily Hemelrijk, Universiteit van Amsterdam

Middeleeuwen

Mario Damen, Jelle Haemers en Alastair Mann (ed.), *Political representation: communities, ideas and institutions in Europe (c. 1200-c. 1690)*. Later medieval Europe 15 (Brill; Leiden, 2018), 332 p., ill., krt., tbl., €130,- ISBN 9789004363915

Over middeleeuwse machthebbers en vroegmoderne volksvertegenwoordigers

Wat hebben de ‘gele hesjes’ en de klimaatprotesten met elkaar gemeenschappelijk? Het sentiment dat de heersende politieke klasse, die verondersteld wordt haar kiezers in allerhande besturen te vertegenwoordigen, geen dwarsdoorsnede van de bevolking vormt of geen gehoor geeft aan de verlangens van haar electoraat. Via hun protesten uiten burgers hun ongenoegen over de manier waarop de volksvertegenwoordiging georganiseerd is en ontspruiten ideeën voor nieuwe vormen van politieke representatie. Denk hierbij aan de idee van loting, gepropageerd door onder andere David van Reybrouck. Experimenteren met en reflecteren over verschillende vormen van volksvertegenwoordiging kent echter een lange voorgeschiedenis, die terug te voeren valt tot de late middeleeuwen. De bundel *Political Representation: Communities, Ideas and Institutions in Europe (c. 1200-c. 1690)*, onder redactie van historici Mario Damen, Jelle Haemers en Alastair Mann, geeft een overzicht van hoe die

representatieve systemen zich ontwikkelden in West-Europa, welke groepen en individuen de macht in handen hadden en wat de politieke opvattingen en communicatiestrategieën van de toenmalige machthebbers waren.

In het eerste deel van de bundel ligt de nadruk op de wat-vraag: wat waren de representatieve instellingen in middeleeuws en vroegmodern Europa en hoe kwamen zij tot stand? Peter Hoppenbrouwers geeft in zijn bijdrage een overzicht van onder meer de parlementaire instellingen, de manier waarop die zich ontwikkelden en welke materie tot hun takenpakket behoorde. Nadien komt de ontwikkeling van vertegenwoordigende instellingen in een aantal regio's aan bod, namelijk Castilië (Maria Asenjo-González), het Hertogdom Milaan (Marco Gentile), Ierland (Coleman Dennehy) en tot slot Hessen en Württemberg (Tim Neu).

De bijdragen in het tweede deel van de bundel hebben de wie-vraag als uitgangspunt: wie zijn de mannen en

belangengroepen die de touwtjes in handen hadden? In tegenstelling tot het eerste deel bevat dit deel geen overzichtsartikel. Er is enkel aandacht voor diverse casussen. Hierdoor mist de lezer een overkoepelend kader waarbinnen hij of zij de regionale ontwikkelingen kan plaatsen. De politieke machthebbers zijn in kaart gebracht voor Schotland (met bijdragen van Michael Penman en Alastair Mann), laatmiddeleeuws Brabant (Mario Damen) en zeventiende-eeuws Holland (Ida Nijenhuis).

Het drieluik sluit af met de hoe-vraag: hoe ontstonden en evolueerden politieke opvattingen omtrent de relatie tussen de soeverein en diens onderdanen? Ideologie en discours staan in dit deel centraal. De aandacht gaat uit naar de politieke ideologie in de *Brabantse Yeesten* van Jan van Boendale (Robert Stein), het consensusdiscours van de Henegouwse machthebbers (Marie Van Eeckenrode) en de manier waarop onderdanen uit Kent omgingen met politiek taalgebruik (David Grummitt). Methodologisch stimulerend is de bijdrage van Jan Dumolyn en Graeme Small, die de mogelijkheden van het sociolinguïstische SPEAKING-model exploreren voor het historisch onderzoek. Dit model vestigt niet enkel de aandacht op het verkondigde discours, maar ook op de plaats waar en context waarin een boodschap wordt verkondigd.

Deel drie sluit af met een bijdrage van Wim Blockmans, waarin aandacht is voor de verschillende factoren die een politiek systeem definiëren, zoals de geografie of de cohesie binnen de bestuurlijke elite. Zijn tekst vormt een grote meerwaarde voor deze bundel, omdat de auteur een poging tot synthese onderneemt en hierbij regionale ontwikkelingen in een groter

schema probeert te plaatsen. De keuze om dit overzichtsartikel, dat betrekking heeft op het volledige boek, op te nemen bij het onderdeel over discursieve strategieën, ontgaat me echter.

De voornaamste verdienste van de auteurs en redacteurs van de bundel *Political Representation* is dat ze zich niet beperken tot de *usual suspects* die aan bod komen in het onderzoek naar staatsvormingsprocessen, zoals de Nederlanden of het Iberisch schiereiland. Ook minder voor de hand liggende en in de Lage Landen minder bekende casussen zoals Schotland, Ierland, Hessen of Württemberg komen namelijk aan bod. Een andere meerwaarde is dat de inhoudelijke focus van het boek breed is: de institutionele ontwikkeling van representatieve instellingen wordt namelijk ook benaderd vanuit een sociale en culturele hoek, respectievelijk in het tweede en derde deel van de bundel. Daarenboven zoeken de redacteurs expliciet aankoping bij recent verschenen studies omtrent politieke representatie, meer bepaald David Stasavage's *States of Credit: Size, Power, and the Development of European Politics* en Michel Héberts *Parlementer: Assemblées représentatives et échanges politiques en Europe occidentale à la fin du Moyen Âge*. Door positie in te nemen ten aanzien van deze eerdere publicaties zweeft deze bundel geenszins in het ijle.

Toch is het jammer dat de redacteurs geen verregaande conclusies durven te trekken op basis van de individuele bijdragen aan de bundel. Welke kennis hebben we verworven dankzij de verschillende papers die in het werk zijn opgenomen? Welke thema's moeten prioriteit krijgen op de onderzoeksagenda? Zijn er patronen van convergentie of divergentie

zichtbaar inzake de ontwikkeling van politieke representatie in Europa? De redacteurs concluderen aan het einde van de bundel dat ‘some of the conclusions made by the authors in this volume confirm that a common pattern of European political representation existed, although local history, custom, scale and geography mattered’ (317). Als lezer had ik dat laatste punt graag veel grondiger uitgewerkt gezien, teneinde het debat over de verschillen en

gelijkenissen inzake politieke vertegenwoordiging binnen de Europese ruimte verder te stimuleren. Ondanks deze kritische noten, meen ik dat dit boek een aanrader blijft voor eenieder die op de hoogte wil blijven van de recente ontwikkelingen in dit onderzoeksveld.

Jelten Baguet, Università Commerciale Luigi Bocconi Milaan en Vrije Universiteit Brussel

Jelle Haemers, Andrea Baryn & Chanelle Delameillieure (red.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen: Uitgeverij Vrijdag, 1919). 271 p. €24,95 ISBN 9789460017445

Stadsvrouwen in laatmiddeleeuws Brabant

Dit vlot geschreven en voor een wijder, zowel academisch als niet-academisch publiek bedoelde boek beoogt in een zevental thematische hoofdstukken, voorafgegaan door een meer algemene inleiding, de historische werkelijkheid te schetsen van stedelijke vrouwen in het laatmiddeleeuwse hertogdom Brabant. Zoals de inleiding aangeeft willen de auteurs heersende stereotypen over deze historische werkelijkheid doorbreken om op die manier de middeleeuwse ‘wijvenwereld’ in al zijn complexiteit te presenteren. Hiertoe wordt zwaar ingezet op het gebruik van administratieve, gerechtelijke, testamentaire en andere documentaire bronnen om zo bestaande beelden, vaak deels gebaseerd op literaire en religieuze narratief-normatieve bronnen, van kanttekeningen te voorzien.

De geografische (hertogdom Brabant), topografische (de stedelijke omgeving), sociale (met name vrouwen uit de middengroepen van de samenleving) en

diachrone (de late middeleeuwen en dan vooral de vijftiende, vroege zestiende eeuw) afbakeningen lijken op het eerste gezicht geen recht te doen aan de ambitieuze vergezichten die titel en ondertitel van het boek oproepen. Lezers zullen in dit werk geen algemene geschiedenis vinden van stedelijke vrouwen in de middeleeuwen. De daadwerkelijke reikwijdte is bescheidener. Tegelijkertijd biedt dat de mogelijkheid op concrete wijze gebruik te maken van de vele bron-gerelateerde casestudies die de bij dit werk betrokken specialisten hebben ontleend aan de rijke laatmiddeleeuwse archiefbestanden van Brussel, Anderlecht, Luik, Antwerpen, Mechelen en Leuven. Ook laat deze beperking toe dat de onderzoekers in kwestie bijdrages hebben kunnen leveren die samenhangen met hun eigen onderzoeksexpertise.

De thematische hoofdstukken gaan achtereenvolgens in op de levenscyclus van vrouwen en hun sociaaljuridische

status (Andrea Bardyn & Jelle Haemers, 'Van vondelinge tot weduwe. Over kinderen vrouwenrechten', p. 21-50); op de vrouw in het huwelijk (Chanelle Delameillieure, 'Trouwende vrouwen. Partnerkeuze, huwelijksconflicten en relaties', p. 51-76); vrouwen als ondernemers (Andrea Bardyn, 'Bedrijvige vrouwen. Hoe (sommige) vrouwen ondernemer werden in de middeleeuwse stad', p. 77-104); de wereld van de begijnen (Kim Overlaet, 'Vrome vrouwen. Over begijnen, die *int ghemeyn seer deuchdelick leven*', p. 105-132); de positie van werkende vrouwen (Nena Vandeweerd & Jelle Haemers, 'Werkende vrouwen. Binnen en buiten het ambacht', p. 133-162); vrouwen en misdaad (Jelle Haemers, '*Quade wijven*. Geweld, criminaliteit en opstand', 163-192); vrouwen en seksualiteit (Chanelle Delameillieure & Jelle Haemers, 'Vrijende vrouwen. Seksualiteit, instemming en prostitutie', p. 193-224). Na een kort besluit en een dankwoord bevat het werk naast de gebruikelijke afrondende elementen een zeer behoorlijke, volgens de thematiek van de hoofdstukken georganiseerde bibliografie, die ook de relevante Franse literatuur niet schuwt en daarmee een goede ingang biedt op hedendaags onderzoek.

Elk hoofdstuk is min of meer gelijk opgebouwd. Vanuit een specifieke anekdote, veelal ontleend aan een gerechtelijke, administratieve of vergelijkbare documentaire bron, wordt de thematiek van het hoofdstuk ingeleid, waarna dit meer uitvoerig wordt neergezet met behulp van een ketting aan andere relevante broncasussen. Deze benadering, die dicht bij het bronnenmateriaal blijft en ook telkens laat zien wat die bronnen wel en niet aan informatie kunnen bieden, maakt dat de hoofdstukken soms een wat anekdotisch

karakter aannemen. Tegelijkertijd blijkt de ingewikkeldheid van de laatmiddeleeuwse stedelijke vrouwenwereld en dat in veel gevallen de door andere historici gebruikte normatieve bronnen maar zeer ten dele een richtsnoer kunnen zijn om de geleefde situatie te kunnen vatten. Veel van de casussen laten bijvoorbeeld zien dat bestraffing van overtredingen anders uitpakte dan je enkel op grond van wetgeving, statuten en reglementen zou verwachten. Er is, zo laat elk hoofdstuk zien, geen echt alternatief voor een gedegen, welhaast microhistorische *thick description*, en het is maar ten dele mogelijk algemeen geldende uitspraken te doen, al worden er in diverse hoofdstukken wel degelijk bepaalde *trends* en veranderingen aangeduid. Ondanks deze benadering zijn de hoofdstukken helder geschreven, soms op het lichtvoetige af, en als zodanig zeer goed toegankelijk.

Soms krijg je als vakgenoot de indruk dat de contribuanten ter wille van deze toegankelijkheid en de historische informatieverstrekking een diepteanalyse vanuit genderperspectief hebben willen beperken. De bibliografie ten aanzien van de inleiding noemt wel enkele meer gendertheoretische benaderingen, maar daar is verder relatief weinig mee gedaan. Ook komt het comparatieve element – vergelijking met andere Europese regio's en andere tijdsperiodes – er ietwat bekaaid van af, ondanks een aantal terloopse opmerkingen van comparatieve snit. Daarnaast is het toch enigszins teleurstellend dat het hier gepresenteerde palet een sociaaleconomisch beperkte groep vrouwen betreft. De vele stedelijke arme vrouwen, waar met name Sharon Farmer (*Surviving Poverty in Medieval Paris: Gender, Ideology, and the Daily Lives of the Poor*, 2001) maar

ook anderen, onder wie Judith Bennett en Catharina Lis, aandacht voor hebben gevraagd, ook ten aanzien van solidariteitsnetwerken, komen eigenlijk niet aan bod, terwijl juist op dit gebied een comparatieve analyse veel zou kunnen hebben opgeleverd. De inleiding geeft zeker argumenten om te kiezen voor middeleeuwse vrouwen uit middengroepen, maar vanuit het perspectief van historische representativiteit en de mogelijkheden tot comparatief-historische benaderingen is deze gebrekkige aandacht voor vrouwen aan de onderkant van de samenleving toch een gemiste kans. Dit geldt vooral voor de hoofdstukken vijf, zes en zeven, die daar

ook bronmatig waarschijnlijk het meest over hadden kunnen zeggen.

Desalniettemin is dit een fraaie publicatie, met name door de combinatie van gedegen brongebruik en toegankelijkheid in alle bijdragen. Ik kan mij indenken dat dit werk een uitstekende instap biedt voor allerhande themacolleges op bachelorniveau. Tegelijkertijd is het een fascinerende introductie op de laatmiddeleeuwse stedelijke (vrouwen)wereld voor geïnteresseerde buitenstaanders.

Bert Roest, Radboud Universiteit Nijmegen

Maarten Prak, *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the world c.1000-1789* (Cambridge University Press; Cambridge, 2018) 423 p., krt., tbl., £21,99 ISBN 9781107504158.

Vroegmoderne burgers en de Franse revolutie

‘Franse revolutie maakte Europa juist minder democratisch’ luidt de kop boven het Volkskrantartikel waarin Maarten Prak zijn boek *Citizens without nations* mocht toelichten. In *Citizens without nations* beschrijft hij in drie delen de ontwikkeling van stedelijk burgerschap tussen 1000 en 1789 in Europa, Azië, en Amerika. De Franse revolutie vormt het eindpunt van het boek. Volgens Prak betekende deze revolutie de aftakeling van het premoderne stedelijk burgerschap in Europa. Dat maakte het continent minder democratisch, want: ‘compared to the practices of nineteenth-century national citizenship, premodern urban citizenship actually has quite an impressive track record when it comes to political freedom, social equality and

inclusiveness; or, to phrase it in the terms of 1789, of *liberté, égalité, fraternité*’ (3).

De auteur onderbouwt die stelling met een in deel I en II uitgesponnen argument: stedelijke burgers in premodern Europa hadden een veel grotere invloed op lokale en nationale politiek dan historici tot nu toe hebben aangenomen. Dit inzicht vormde in Praks eerdere werk ook al een belangrijk punt. In *Citizens without nations* is zijn invalshoek breder. Hij bestudeert burgerschap vanuit een transnationaal perspectief. Dat perspectief levert het inzicht op dat, ondanks regionale verschillen, burgerschap in Europese steden zoveel overeenkwam dat je zou kunnen spreken van een Europees premodern burgerschap.

De ruimte in deze recensie is te klein om Praks beschrijving van de inhoud en werking van stedelijk burgerschap volledig te bespreken. Twee aspecten vielen mij op. Ten eerste dat burgerschap een 'imagined community' van de stad creëerde 'that shaped citizen's actions and discourse' (41). Zowel burgers als het stadsbestuur hadden ideeën over hoe de stad bestuurd moest worden, en wie zich tot de leden van de *imagined community* mochten rekenen. Wel konden die ideeën nogal uiteenlopen. Vanaf de middeleeuwen streefden burgers er naar om te participeren in de stedelijke politiek, vanuit de gedachte dat zij de gemeenschap vormden, terwijl bestuurders zichzelf graag zagen als een representatie van de burgers. Dat brengt me bij het tweede opvallende aspect. Prak benadrukt dat burgers niet alleen af en toe via belastingoproeren invloed uitoefenden, maar ook op dagelijkse basis via burgerlijke instituten. In de premoderne stedelijke samenleving was een belangrijke rol weggelegd voor corporaties, zoals gilden, schutterijen en armenzorginstellingen. Door spreiding van alle taken en verantwoordelijkheden in relatief zelfstandige corporaties was het stadsbestuur altijd afhankelijk van de steun van burgers. Daarnaast beschikten burgers over andere instrumenten om druk uit te oefenen op de stedelijke politiek. Zo kenden veel Europese premoderne steden een vertegenwoordigende raad, stuurden burgers petities, en werden corporaties geraadpleegd bij het maken van beleid.

In deel II laat Prak zien dat burgers via hun invloed op de lokale politiek ook de nationale politiek en (internationale) staatsvormingsprocessen konden beïnvloeden. Aan de hand van onder andere

Italiaanse stadstaten, de Nederlandse Republiek en Engeland, laat hij de constituerende rol van stedelijke belangen in de (inter)nationale machtsverhoudingen zien. Het Engelse parlement en de Nederlandse Staten-Generaal waren bijvoorbeeld een platform waarop steden hun belangen en die van hun burgers konden behartigen. Kortom, al voor de Franse revolutie participeerden burgers in de politiek.

Citizens without nations heeft nog een tweede, belangrijke, rode lijn: het burgerschap in Europese steden was niet uniek. Prak bestrijdt daarmee Max Webers invloedrijke these. Volgens Weber is de opkomst van de moderne maatschappij in Europa te verklaren aan de hand van het premoderne Europese burgerschap. De corporatieve organisatie van burgers in premoderne Europese steden zou hen een voorsprong op Aziatische steden hebben gegeven en zo de Europese dominantie van de wereld hebben bepaald. In deel III bespreekt Prak daarom burgerschap in de Chinese en Ottomaanse rijken en Amerika. Hij laat zien dat de Chinese en Ottomaanse rijken ook een relatie tussen burgers en de stedelijke overheid kenden, bestaande uit wederzijdse verwachtingen en verplichtingen. Bovendien vormden burgers zich institutioneel in gilden, buurtorganisaties en religieuze broederschappen. Azië en het Midden-Oosten kenden geen ideologie die stedelijk burgerschap van een rechtvaardiging voorzag, in tegenstelling tot het *urban republicanism* in Europa. Toch toont de sterkere ideologische traditie in Europa geen relatie aan tussen burgerschap en economische groei. Zeker omdat centrale overheden in Scandinavië, Frankrijk en oostelijk Midden-Europa vanaf de zestiende eeuw stedelijke privileges succesvol inperkten.

Praks studie is een welkome synthese over premodern stedelijk burgerschap. Het globale en comparatieve perspectief is een grote meerwaarde van dit boek. Dat stedelijk burgerschap ook voor 1800 leidde tot politieke representatie en participatie is een inzicht dat hopelijk ook zijn weg vindt naar historici van de moderne tijd.

Dat de Franse Revolutie bijgevolg leidde tot minder democratie is een interessante en prikkelende stelling. Ik ben echter niet overtuigd dat de Revolutie de agency van 'gewone' burgers in Europa verbrak. Niet omdat de Franse Revolutie zoveel democratie bracht, maar omdat de Franse Revolutie in de praktijk niet een dergelijk diepe breuk veroorzaakte als Prak aanneemt. Prak onderbouwt zijn stelling in de conclusie met wat opmerkingen over nationaal burgerschap. Hij rekent voor dat pas vanaf 1870 het aantal burgers met nationaal stemrecht in de meeste Europese landen boven de 10% uitsteeg. Bovendien laten cijfers zien dat de uitgaven aan sociale zekerheid per capita daalden en burgers met nationaal burgerschap zeker geen grotere toegang kregen tot sociale zekerheid. Daarnaast werden burgermilities na 1800 of opgenomen in een nationaal leger of gedepolitiseerd.

Bij die argumenten zijn wat vragen te stellen. Ten eerste bevatten Praks cijfers alleen kiesgerechtigden voor de nationale verkiezingen. Prak neemt in zijn analyse het lokale perspectief niet mee, terwijl hij daar eerder in zijn boek op een ander terrein juist voor pleitte (p. 52). Burgers konden in Nederland in de negentiende eeuw wel meer kiezen dan een nationale vertegenwoordiging. In de eerste helft van de negentiende eeuw bijvoorbeeld het kiezerscollege dat de raadsleden koos.

Daarnaast kozen burgers het bestuur van hun lokale vak- of belangenvereniging, of de put- of buurtmeester van de buurtorganisatie in hun straat. Via zulke verkiezingen en instituten kon een bredere groep burgers wel degelijk invloed uitoefenen op het lokale beleid. Bovendien laat de continue petitiepraktijk zien dat burgers die geen nationaal stemrecht hadden, met hun nationale issues aanklopten bij de burgemeester. Ten tweede is het niet duidelijk of de door Prak genoemde cijfers van de dalende uitgaven aan sociale zekerheid alleen uitgaven van de nationale overheid bevatten of ook van de lokale overheid. Ook blijft buiten beschouwing welke rol kerken, fondsen van corporaties en lokale burgerinitiatieven na 1800 speelden in de armenzorg. Ten derde is er over de politieke rol van burgermilities na 1800 in de literatuur ook een ander verhaal voorhanden. Katherine Aaslestad heeft laten zien dat de napoleontische oorlogen in Hamburg naderhand zorgden voor een opleving en militarisering van het stedelijke burgerschap en de groei van de burgerlijke betrokkenheid op de stad van zowel mannen als vrouwen.

Tot slot, Prak pleit voor het bestuderen van praktijken van burgerschap (p. 7, 11-12). Dat blijkt in zijn boek een heel vruchtbare keuze, omdat praktijken ook informele processen aan het licht brengen. Een 'praktisch' perspectief op de negentiende eeuw zou zijn analyse van de invloed van de Franse Revolutie ook hebben verdiept. Formele regels kunnen veranderen, maar de (informele) praktijk hoeft dat niet te doen. Als een overheid een instituut afschaft en er geen vervanger is, is de kans groot dat het oude systeem gewoon in afgeslankte vorm blijft draaien. Dat gebeurde in Nederland in diverse steden met de

gilden. Wanneer je zulke informele processen ook na 1800 onderzoekt, springen continuïteiten veel meer in het oog. Nationaal burgerschap, zoals dat geïntroduceerd werd na de Franse Revolutie, stond

lokale participatie van burgers niet per definitie in de weg.

Carolien Boender, Universiteit Leiden

Nieuwe Tijd

Jan Wim Buisman, *Onweer: Een kleine cultuurgeschiedenis 1752-1830* (Vantilt; Nijmegen, 2019) 335 p., ill., € 29,50, ISBN 9789460044175

Wetenschap, religie, kunst en de bliksemafleider

Onweer fascineert wetenschappers nog altijd. Onlangs hebben astrofysici met radiotelescopen de ‘stam’ en ‘naalden’ van bliksemschichten driedimensionaal in kaart gebracht. Toch is de bliksem ‘voor wetenschappers (...) nog een raadsel’, schreef de Groninger Universiteitskrant. Toen Benjamin Franklin in 1752 de bliksemafleider uitvond was onweer nog vele malen raadselachtiger. Amateurwetenschappers, predikanten, dichters en schilders probeerden de bliksem destijds letterlijk en figuurlijk te vangen. In zijn boek *Onweer* laat Jan Wim Buisman zien hoe wetenschap en (volks) religie de atmosferische elektriciteit duiden, en hoe angst plaats maakte voor bewondering. Met de komst van de bliksemafleider werden die donderende, flitsende raadsels een sublieme ervaring.

Buisman, universitair docent aan het Leids Centrum voor Religiewetenschap, onderzoekt al sinds zijn promotietraject de relatie tussen geloof en rede tijdens de Verlichting. Destijds bestudeerde hij de veranderende mentaliteiten rond de positie van de vrouw, slavernij, lijfstraffen en natuurrampen. Het nieuwste boek is een uitloper van zijn proefschrift, erkende de auteur tijdens de boekpresentatie. In de

27 tussenliggende jaren heeft Buisman een schat aan bronmateriaal verzameld. Zijn ‘kleine cultuurgeschiedenis’ is erg breed. De historicus analyseert wetenschappelijke traktaten, preken, gedichten, toneelstukken, schilderijen en zelfs muziekstukken.

Uit deze diverse verzameling bronnen distilleert Buisman op overtuigende wijze een internationaal en interconfessioneel patroon. Naarmate de wetenschap de bliksem beter begreep en de bliksemafleider ongelukken kon voorkomen, verdween de religieuze angst voor de ‘donderende stem van God’. In plaats daarvan kwam er ruimte om het onweer te esthetiseren. Schilders, componisten en dichters benadrukten de sublieme schoonheid van de bliksemschichten. De sublieme ervaring, zo stelde Edmund Burke, was mogelijk wanneer een angstaanjagend fenomeen niet meer direct levensbedreigend was. De bliksemafleider, zo schrijft Buisman, gaf ‘de nietige mens [die] veilige uitgangspositie’.

Het rijk geïllustreerde boek weet inmiddels ook het bredere publiek te vinden. Radioprogramma OVT verkoos het tot boek van de maand, de landelijke kranten prezen het en Nu.nl tipte het.

Dit is volkomen terecht. Onweer is een spannend onderwerp en Buisman laat de lezers kennismaken met prachtige dichtfragmenten en mooie schilderijen. De drie delen van het boek – wetenschap en techniek, religie en kunst – zorgen voor een heldere structuur en grijpen ook duidelijk in elkaar. Zo komt de mentale verschuiving helder naar voren.

Het eerder genoemde patroon was echter niet lineair en probleemloos, aldus Buisman. Zo is het veelzeggend dat in 1779 de oprichting van Nederlands oudste bliksem-afleiderinstallateur, Firma Schaap in Deventer, samenviel met de oprichting van een katholiek broederschap rond de bliksemheilige Donatus. Ondertussen ontwikkelden wetenschappers theorieën die bijgelovige praktijken als weerluiden (klokkenluiden tegen onweersbuien) en weerschieten niet bestreden, maar juist verdedigden. De wereld was, om Weber aan te halen, niet gelijk onttoverd door de bliksemafleider.

Buisman sluit zich expliciet aan bij de recente historiografische trend die een genuanceerde relatie tussen rede en geloof in de achttiende eeuw benadrukt. Er was, in tegenstelling tot wat historicus Andrew Dickson White beweerde, geen sprake van 'oorlog' tussen wetenschap en religie. Desondanks kan Buisman zelf ook niet helemaal ontsnappen aan het strijd-narratief. Uiteindelijk lijkt (volks)geloof toch echt de verliezer, hoeveel nuance de auteur daar ook tegenover zet. Zo noemt Buisman onder andere de wetenschappelijke verdediging van weerluiden en -schieten een *survival*. Deze terugkerende term wordt niet nader toegelicht, maar ik vermoed dat we hem moeten lezen in de context van de negentiende-eeuwse antropoloog Lewis Morgan en zijn 'lijnen van menselijke vooruitgang'. Deze subtile

slip of the pen illustreert dat we toch echt te maken met een vooruitgangsverhaal. Daar is niets mis mee, want Buisman presenteert hier zonder twijfel de meest genuanceerde versie.

Ondanks het welverdiende publieke succes is het boek niet heel toegankelijk. De auteur schuwt lange zinnen niet. Theoretische terminologie ontwijkt hij evenmin. Dat laatste zou niet storen als de concepten werden uitgelegd, maar definities ontbreken vaak. Net als bij de term *survival* blijft het bijvoorbeeld onduidelijk wat Buisman in deze studie met *Volksaufklärung* bedoelt, een term die vaker terugkomt. In zijn hoofdstuk over volksgeloof, het hoogtepunt van het boek, heeft hij het over 'sympathetische magie'. Hij past dit concept onder andere toe op de zigzagpatronen op schipperstruilen en stelt dat men geloofde dat deze patronen bliksem afweerden. Een duidelijke definitie van 'sympathie' blijft echter uit. Meer toelichting op termen als deze was wenselijk geweest.

Ondanks dit commentaar is *Onweer* zeker het lezen waard. De duidelijke structuur, de prachtige dicht- en schilderkunst en het brede perspectief maken het een imposante en belangrijke studie. Het natuurverschijnsel van het onweer raakte aan meerdere religieuze, wetenschappelijke en artistieke ontwikkelingen in de achttiende en negentiende eeuw. Het boek gaat dan ook over veel meer dan alleen bliksem. Bijna dertig jaren rijping hebben voor een fantastisch eindproduct gezorgd dat aan al die ontwikkelingen recht doet. Buismans internationale en interconfessionele aanpak maakt deze studie ook interessant voor het Duits-, Frans- en Engelstalige publiek. Dit boek verdient een vertaling.

Adriaan Duiveman, Radboud Universiteit

John H. Elliott, *Scots & Catalans. Union and Disunion* (Yale University Press; New Haven en London, 2018) 360 p., ill., krt., \$30,- ISBN 9780300234954

‘Nostalgia for a world that never was’: John Elliott over Schotten en Catalanen

Generaties studenten groeiden op met de werken van John Elliott over Spanje en Europa in de vroegmoderne tijd. Een even gezaghebbend als vloeiend geschreven oeuvre maakt Elliott tot één van de gezichtsbepalende historici van de afgelopen eeuw. Zijn carrière, die voerde van Princeton naar Oxford, eindigde geenszins met zijn emeritaat in 1997: de inmiddels bijna negentigjarige historicus bleef zeer actief als schrijver en spreker. Elliott begon als kenner van de Catalaanse en Spaanse geschiedenis, maar ontpopte zich tot breed vergelijkend historicus. In de rede die hij uitsprak bij zijn aantreden als Regius professor in Oxford pleitte hij voor de vergelijkende geschiedenis – een pleidooi dat, evenals dat van Marc Bloch twee generaties eerder, tot op heden weinig navolging heeft gevonden. Elliott zocht nieuwe wegen met zijn vergelijkende werken over Richelieu en Olivares (1984) en over de Atlantische rijken van Spanje en Groot-Brittannië (2003). Met zijn recentste vergelijkende boek koos hij voor een uiterst actueel thema: de geschiedenis van het Schotse en Catalaanse separatisme. Hoewel Elliott zeker geen aanloop naar de Schotse en Catalaanse referenda van respectievelijk 2014 en 2017 wilde schrijven, was de harde botsing tussen het Madrileense politieke bestel en de politieke leiders in Catalonië ongetwijfeld de aanleiding voor dit boek. Elliott toont sympathie voor de wensen van de regio's en heeft weinig geduld met eenzijdig centralisme; toch blijkt in *Scots & Catalans*

vooral zijn afkeer van de onhistorische doordrijverij waaraan separatisten zich vaak schuldig maakten. Dit boek toont dat het verleden geen pasklare rechtvaardiging biedt voor separatisme. Het maakt tegelijkertijd duidelijk dat de Schots-Engelse unie een gezondere basis heeft dan de Spaans-Catalaanse.

Scots & Catalans is opgedeeld in zes chronologische hoofdstukken waarin achtereenvolgens de late middeleeuwen en zestiende eeuw, de grote botsingen van de zeventiende eeuw, de vorming van unies in de achttiende eeuw, de groei van nationalisme in de negentiende eeuw, de roep om zelfbestuur vanaf de late negentiende eeuw en tenslotte de aanloop naar de crisis van de vroege eenentwintigste eeuw aan bod komen.

Elliott kiest voor een beschrijving waarin hij de twee voorbeelden afzonderlijk behandelt, maar stelselmatig wijst op belangrijke verschillen en overeenkomsten. Zo is de personele unie van de twee koninkrijken Schotland en Engeland die onder James VI en I in 1603 ontstond niet zomaar op één lijn te stellen met de dynastieke vereniging van Castilië met Aragon door het huwelijk van Ferdinand en Isabella in 1469. Het vorstendom Catalonië vormde immers al voordien onderdeel van de *composite monarchy* Aragon. Bovendien verwierf een Schotse koning in 1603 de Engelse troon. Was dit een bittere pil voor de Engelsen of voor de Schotten? Zowel voor Schotland als voor Catalonië was Frankrijk van betekenis als

tegenspeler van respectievelijk de Engelse en de Spaanse kroon – een situatie die tot in de negentiende eeuw relevant zou blijven. De grote opstanden en oorlogen van de zeventiende en vroege achttiende eeuw eindigden in beide gebieden met een nieuwe ordening, waarin de machtscentra Londen en Madrid een grotere vinger in de pap kregen. In 1707 ontstond de unie van Schotland en Engeland waarin het eigen Schotse parlement verdween; in 1707-16 maakten de opeenvolgende Nueva Planta-decreten een einde aan tal van Catalaanse privileges. In deze periode steunden de Catalanen in meerderheid de Habsburgse troonpretendent Karel III. Toen hij aan het kortste eind trok, kon de nieuwe Bourbonkoning Philips V de regio strakker binden in het vanuit Madrid gestuurde bestel. Schotland verloor weliswaar zijn parlement, maar er bleef ruimte voor zelfbestuur. In de eerste helft van de achttiende eeuw zorgden de Schotse *Kirk* en de binding met de verbannen Stuarths voor spanningen. Na de opstand van 1745 en de militaire nederlaag van de Jacobieten in 1746 volgde een hardhandige pacificatie van de Highlands. Schotland was weer in het gareel gebracht. De culturele bovenlaag in de stedelijke centra van Zuid-Schotland, die zich in tal van opzichten sterker verwant voelde met Londen dan met de roerige Highlands, had daarover gemengde gevoelens.

Elliotts refrein lijkt te zijn dat Schotland steeds in een iets gunstigere verhouding tot Engeland stond dan Catalonië tot Spanje. De unie van Schotland en Engeland kreeg eerder inhoud door ‘association and imitation’ dan door ‘imposition’ (146). Voor Schotten en Engelsen ontstond er uit het gezamenlijke verleden een ‘dual patriotism’ (p. 133), terwijl de Catalanen

zich slechts moeizaam achter een Spaans banier konden scharen. Er waren ook structurele verschillen: Catalonië was een economisch zwaartepunt tegenover het bestuurlijke centrum Madrid; Edinburgh speelde zowel economisch als politiek tweede viool naast Londen. De Schotten hoopten daarom niet zonder reden te kunnen profiteren van het Britse wereldrijk. Zij werden op tal van plaatsen het gezicht van Brits gezag. Catalonië profiteerde pas mee van de koloniën in de fase waarin het Spaanse wereldrijk op zijn retour was. Het Spaanse ‘end of empire’ werd zodoende weer een volgende reden voor Catalaanse frustratie.

Net als in Schotland was er ook in Catalonië sprake van culturele bloei, waarin een grondslag kon ontstaan voor ‘dual patriotism’ dat de regio aan het overkoepelende Spaanse ideaal kon binden. De vele wisselingen van de wacht in de Spaanse negentiende-eeuwse politiek maakten dit niet eenvoudiger. Groot-Brittannië vormde in verhouding een toonbeeld van stabiliteit en succes.

Voor alle Europese landen zijn de ervaringen van de Eerste en Tweede Wereldoorlog vormend geweest. Elliott wijst erop dat Schotland en Engeland door deze conflicten, waarin grote aantallen Schotten streden, verder werden samengesmeed. Spanje bleef in de Eerste Wereldoorlog neutraal en viel daarna ten prooi aan polarisatie en burgeroorlog, gevolgd door het repressieve bewind van Franco. Na diens dood verkreeg Catalonië binnen de nieuwe Spaanse constitutie van 1978 een veel sterkere plaats, met een eigen parlement en ruimte voor de eigen taal. Catalaans zou aan een opmars beginnen die op den duur samenging, zo maakt Elliott duidelijk, met een vervorming van de

eigen geschiedenis naar nationaal model. Schotland verkreeg na het referendum van 1997 en de *Scotland Act* van 1998 weer een eigen parlement met substantiële bevoegdheden. Een reeks algemene verschuivingen zette vanaf het einde van de jaren 1990 in geheel Europa de oude partijen onder druk; nieuwe populistische partijen behaalden overal successen. De laatste fase van Elliotts boek bespreekt in detail de escalatie die leidde tot de harde botsing tussen de centrale regering in Madrid en de Catalaanse separatisten. Het rustiger verloop in Schotland, waar in 2014 een meerderheid stemde tegen afscheiding, past goed in de lijn van Elliotts betoog dat pragmatisme in het centrum en in de regio onderstreept. Deze voorlopige eindhalte van het Schots separatisme is nu door *Brexit* weer overhoop gegoooid.

Elliott heeft met dit boek een prestatie geleverd. Het is een evenwichtig relaas over de geschiedenis van twee regio's in hun verhoudingen met het politieke centrum. De nevenschikking van de twee gebieden in de chronologische ordening maakt enkele belangrijke conclusies zichtbaar. Deze worden echter in het vloeiende

betoog van Elliott niet nader onderstreept of herhaald. Dat is jammer, want de soms uitputtende chronologie neemt nu de overhand boven een thematische afweging. Nu moet de lezer zelf de rijkdom aan verspreide opmerkingen samenbrengen, zoals de intrigerende gedachten die op allerlei plaatsen worden geuit over de bredere dimensie van het Verenigd Koninkrijk met Wales en Ierland, naast de andere regio's in Spanje; Baskenland, Navarra, en de gebieden die pas na 1978 een eigen staatur kregen.

De epiloog van het boek is vooral een commentaar op het heden, waarin de schrijver het centraal bestel adviseert beter naar de regio's te luisteren en de separatisten maant hun connectie met het centrum te bewaren. Uiteindelijk is deze zorgvuldig opgebouwde geschiedenis zeker ook een aanklacht tegen de 'ugliness ... behind the smile' (264) van het radicale Catalaanse separatisme, de geleerde verzuchting van een bezorgde wereldburger bij het aanschouwen van de crisis van de moderne politiek.

Jeroen Duindam. Universiteit Leiden

Johan Francke, *Al die willen te kaap'ren varen, de Nederlandse commissievaart tijdens de Vierde Engelse Oorlog 1780-1784* (Walburg Pers; Zutphen, 2019) 479 p., ill., krt., tbl., €49,95 ISBN 9789462493254

Teloorgang van de Nederlandse commissievaart

Commissie- of kaapvaart werd in het Verdrag van Parijs (1856) na afloop van de Krimoorlog afgeschaft. In de vroegmoderne tijd ondersteunden particuliere kapers met hun bewapende koopvaardijsschepen de oorlogsvloot in de strijd ter zee. In de Republiek had vanouds het gewest

Zeeland een belangrijk aandeel in de commissievaart. Verhees-Van Meer, Van Vliet, Francke en anderen hebben aangetoond dat deze maritieme sector in oorlogstijd een winstgevend alternatief bood voor koopman-reders en kapitaalcrachtige investeerders naast de reguliere (koloniale)

handel of andere bedrijvigheid. Kaapvaart was echter nooit doorslaggevend in de oorlogvoering ter zee.

Bij het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) was er al meer dan een halve eeuw geen kaper uitgevaren. Dat is tekenend voor de tanende macht van de Nederlanders in de achttiende eeuw. De Republiek koesterde haar neutraliteit tijdens de conflicten tussen Groot-Brittannië en Frankrijk. Na de oorlogsverklaring van Groot-Brittannië in december 1780 kon de overheid echter weer commissie-brieven verstrekken die particulieren permitteerden om vijandelijke schepen te rantsoeneren of buit te maken en als prijzen op te brengen en te verkopen. In deze kloeke studie poogt Francke de omvang van de Nederlandse commissievaart tijdens de Vierde Engelse Oorlog te duiden. Door digitalisering zijn de laatste decennia veel bronnen toegankelijk geworden. Zo leverden de archieven van het *High Court of Admiralty* een schat aan informatie over door Britse kapers genomen Nederlandse schepen. De indeling van deze publicatie volgt grofweg de bestaande studies over de kaapvaart in vroegere oorlogen. Na een uitvoerige uiteenzetting over de aanleiding tot de oorlog en de strijd ter zee, behandelt Francke in opeenvolgende hoofdstukken de organisatie van de commissievaart, het aantal commissies, kaperkapiteins, opvarenden, schepen, participanten, krijgsgevangenen, buitgemaakte prijzen en rantsoeneringen, alsmede de opbrengsten en verliezen. Strategie en tactiek van een kruistocht komen in een apart hoofdstuk aan bod.

De animo om in de commissievaart te investeren was tijdens de Vierde Engelse Oorlog veel minder dan in vergelijkbare zeventiende-eeuwse conflicten. Varen

onder neutrale vlag of smokkelhandel gaf blijkbaar grotere zekerheid of was rendabeler. Francke toont aan dat er meer prijzen werden veroverd en ook meer werd verdiend dan tot nu toe werd aangenomen. Zijn empirisch onderzoek heeft veel nieuwe informatie opgeleverd, maar leidt niet echt tot nieuwe inzichten. De cijfermatige analyses bevestigen de gangbare opvattingen van de teloorgang van de Nederlandse commissievaart en de groeiende overmacht van Groot-Brittannië.

Er waren in de Republiek tijdens de oorlog in deze bedrijfstak zeventien rederijen actief en er werden totaal 76 commissies verstrekt. Opnieuw was Zeeland de voornaamste participant, al was het verschil met Amsterdam minder groot dan in eerdere conflicten. Overzee verleenden de VOC en WIC in hun octrooigebied ook enkele commissiebrieven. De Nederlanders veroverden in de eerste oorlogsjaren 107 prijzen en rantsoeneerden 55 Britse schepen die tezamen naar schatting een niet onverdienstelijke kleine twee-en-een-half miljoen gulden opbrachten. Deze opbrengsten vallen echter in het niet tegen de dertien miljoen die de Zeeuwse kaapvaart in de Negenjarige Oorlog (1688-1697) opbracht en het aantal gekaapte schepen staat in schril contrast tot de meer dan vierhonderd Nederlandse schepen die de eerste zes maanden door de Britten werden genomen.

Anders dan in vroegere oorlogen was het aantal uitredingen te gering om de maritieme arbeidsmarkt te beïnvloeden. Kaperschepen, veelal snelle kotters, brikken, hoekers en fregatten, behoefden een ervaren kapitein, en grotere bemanning en zwaardere bewapening dan een normaal koopvaardijchip. Voor hoge gages en kans op buitgelden wilden de

zeelieden wel een risico nemen. Bij het uitblijven van klinkende overwinningen door 's lands vloot – al werd de Slag bij de Doggersbank wel zo gevierd – verwierven kaperkapiteins als Nicolaas Jarry en Pierre le Turcq meer faam dan hun voorgangers. Kaperscheepen waren bij voorkeur in de zomer en herfst actief op de Noordzee en in het Kanaal. Aan de oostkust van Engeland werden vissersschepen met een weinig waardevolle lading veelal na het betalen van losgeld vrijgegeven. Buitgemaakte prijzen in het Kanaal leverden het meeste op. Altijd dreigde gevaar om zelf te worden genomen. Krijgsgevangenen in buitenlandse gevangenissen konden alleen maar hopen snel te worden uitgewisseld of op erewoord te worden vrijgelaten. Dit lot trof duizenden zeelieden.

Het is goed dat er nu een boek ligt over de commissievaart in de Vierde Engelse Oorlog. Francke schrijft met kennis van zaken en heeft een ontzagwekkende hoeveelheid kwalitatieve en kwantitatieve gegevens opgedoken in de archieven. De vele cijfers en anekdoten doen de lezer soms duizelen. De mislukte poging van

vrouwen om een commissievaartrederij op te zetten onder de naam Heldinnen-IJver is een saillant detail, maar een tabel met het soort namen van koopvaardij-schepen is ver gezocht. Bovendien wordt de tekst te pas en te onpas gelardeerd met buitenlandse voorbeelden. Is de tabel met rantsoenen aan boord van het kaperschip *America* in 1813 (p. 213) wel typerend voor Nederlandse achttiende-eeuwse kapers? Het boek ontbeert een conclusie die het onderwerp in een breder perspectief en algemene context plaatst, zoals van de economische ontwikkeling van Zeeland. Toch zal menig onderzoeker dit werk (moeten) raadplegen. De bijlagen vanaf pagina 340 bevatten lijsten van buitgemaakte koopvaardij-schepen, correspondenten van commissiereders, verstrekte commissies/kaperschepen, prijzen, rantsoeneringen en bemanningsleden. Deze verzorgde, gebonden uitgave bevat verder fraaie illustraties en een index van geografische begrippen, personen en scheepsnamen.

Anita M.C. van Dissel, Universiteit Leiden

Wim van Schaik, *In de maat en uit de pas. Utrechtse dorpsbesturen 1780-1830* (Verloren; Hilversum, 2019), 288 p., ill. €29,00 ISBN 9789087047658

Utrechtse platteland behield beperkt zelfbestuur

Op 10 januari 2018 promoveerde Wim van Schaik aan de Universiteit Utrecht op een studie naar Utrechtse dorpsbesturen tussen 1780 en 1813. De jurist en bedrijfseconoom Van Schaik (1949) schreef zijn dissertatie na beëindiging van zijn loopbaan in het onderwijs. Met *In de maat en uit de pas* heeft Van Schaik

een gedegen boek afgeleverd waar andere onderzoekers naar het Utrechtse platteland hun voordeel mee kunnen doen. Bij uitgeverij Verloren verscheen in 2019 een handelseditie van dit boek. Het boek is keurig uitgegeven met op de omslag een landschappelijk tafereel bij Westbroek van de hand van

de Utrechtse schilder Nicolaas Wicart (1748-1815).

Van Schaik heeft onderzoek gedaan naar vijf gerechten in Utrecht. Daarbij heeft hij gekozen voor spreiding over de provincie wat betreft geografische ligging, economische activiteit, bevolkingsomvang en religie. Het gaat om 1. Amerongen, Ginkel en Elst; 2. Lopik en Lopikerkapel; 3. Maarssen; 4. Soest en De Birket en 5. Westbroek. Van Schaik sluit met zijn onderzoek aan bij een voorzichtige trend. In de geschiedschrijving van het lokaal bestuur zijn steden weliswaar dominant, maar er is de laatste jaren sprake van meer aandacht voor het platteland. Denk bijvoorbeeld aan het werk van Brusse en Van Schaiks promotor Prak. Er zijn nogal wat lokale en regionale onderzoeken die voortkomen uit persoonlijke betrokkenheid op de locatie. Dat is ook bij Wim van Schaik het geval.

Het boek heeft een heldere opzet. Na een uitvoerige inleiding volgen negen hoofdstukken waarin het ontstaan, de organisatie en de bevoegdheden van de dorpsbesturen, de samenstelling van deze dorpsbesturen en hun werkzaamheden in respectievelijk eind achttiende eeuw, de Bataafs-Franse tijd en ten tijde van koning Willem I worden beschreven. De auteur geeft in zijn boek een duidelijke uiteenzetting van de verschillende beleidsterreinen en brengt nauwgezet de ontwikkelingen in kaart. Daarna volgt het besluit met onder meer de eindconclusie. Van Schaik heeft tot slot een aantal bijlagen opgenomen. Deze hebben vooral betrekking op de samenstelling van de lokale besturen.

De ondertitel van het door mij gerecenseerde boek luidt: 'Utrechtse dorpsbesturen 1780-1813'. Dat is in feite een iets te beperkte typering. Op de site van Verloren

staat op het omslag in plaats van 1813 het jaartal 1830 en dat is ook de titel van het oorspronkelijke proefschrift. Er lijkt sprake van een drukfout.

Van Schaik signaleert dat door het wegvallen van de ambachtsheer in de Franse tijd en zijn terugkeer met beperkte bevoegdheden onder koning Willem I de facto de afstand tussen het bestuur en de dorpsbesturen was vergroot. De schout was nu de spil in het dorpsbestuur. De invloed van de inwoners op de keuze van raadsleden verdween nagenoeg helemaal. In zijn boek laat de auteur anderzijds ook zien dat de verandering in samenstelling van de dorpsbesturen niet zo heel groot was.

In de eenheidsstaat ontstond uiteraard op veel beleidsterreinen landelijke regelgeving. Desondanks konden de dorpsbesturen nog steeds hun eigen accenten leggen, concludeert Van Schaik. Dat was met name het geval op het gebied van handel en verkeer. Ook bij handhaving van openbare orde en veiligheid bleek een bepaalde manoeuvreerruimte te bestaan. Vooral om dingen na te laten, zo laat de auteur zien. De dorpsbesturen wisten dus met alle bestuurswisselingen een beperkte bestuurlijke ruimte te behouden. 'Ondanks de van boven opgelegde maat slaagden zij er in om op hun eigen wijze uit de pas te lopen', concludeert de auteur. Terecht nuanceert Van Schaik dan ook de opvattingen in vrij recente publicaties dat er in de negentiende eeuw sprake was van een ontwikkeling naar een repressieve staat en dat eind achttiende eeuw afscheid werd genomen van het poldermodel. De onderzoeker ziet vooral veel continuïteit.

Interessant maar zeker niet uitputtend is Van Schaiks verwijzing naar andere lokale onderzoeken. Wat betreft het

platteland buiten Utrecht noemt hij onder meer de studies van Schutte en Nieuwenhuis. Dit zou uit te breiden zijn met onderzoeken naar bijvoorbeeld Drentse en Overijsselse plaatsen, die in het algemeen geen heerlijkheid waren en vandaar meer lokale autonomie kenden. Van Schaik noemt voor deze provincies nu slechts een aanvechtbare typering van Formsma uit 1949 dat in Groningen, Drenthe en Overijssel voor 1795 amper sprake was van dorpsbesturen. In het uit de pas lopen waren de Utrechtse dorpsbesturen niet uniek, zo is af te leiden uit meerdere lokale onderzoeken.

Een van Van Schaiks conclusies betreft de conflicthantering tussen leden van de dorpsgemeenschappen en tussen dorpen onderling. Hij laat zien dat er nogal eens creatieve, buiten-gerechtelijke oplossingen werden gezocht. Dat raakt aan de onderlinge verhoudingen en laat zien dat niet alles bestuurlijk en juridisch afgehecht kon worden. Van Schaik haalt in

zijn inleiding Praks boek over 's Hertogenbosch in de periode 1770-1820 aan. Ik ben benieuwd of een benadering vanuit het corporatisme, zoals Prak in dat boek doet, en onderzoek in bijvoorbeeld strafrecht-dossiers het beeld dat Van Schaik schetst meer reliëf zouden kunnen geven. Zijn er, wellicht crimineel geduide, erupties van ongenoegen die voortkwamen uit verlies van inspraak van bijvoorbeeld de buur, de erfgenamen of andere corporatistische instituties? In hoeverre zijn er protesten van qua invloed ontferde middengroepen, zoals in andere studies naar lokale bestuurlijke ontwikkelingen in deze tijd naar voren komen?

Bovengenoemde vragen doen niets af van mijn waardering voor het gedegen onderzoek dat Van Schaik heeft verricht. Het bewijst dat een dergelijk systematisch, op structuren en beleidsterreinen gericht onderzoek vanzelf andere vragen oproept.

Klaas Tippe

René van Weeren en Tine de Moor, *Ja, ik wil! Verliefd, verloofd, getrouwd in Amsterdam, 1580-1810* (Prometheus; Amsterdam, 2019) 256 p., ill., grf., €27,50 ISBN 9789044640335

Rolf Hage, *Eer tegen eer. Een cultuurhistorische studie van schaking tijdens de Republiek, 1580-1795* (Verloren; Hilversum, 2019) 280 p., ill., grf., fig., €29,- ISBN 9789087047665

Liefde, eer en huwelijk in de Republiek

In *Ja, ik wil! Verliefd, verloofd, getrouwd in Amsterdam, 1580-1810* bespreken René van Weeren en Tine de Moor de Amsterdamse praktijk van huwelijksluiting met één bron als uitgangspunt: de registers van ondertrouw. Deze zijn bekend om hun doorlopende reeks van 1580 tot 1810, hun volledigheid en rijke informatie. De verpletterende hoeveelheid materiaal,

250.000 inschrijvingen, heeft tot nu toe verhinderd, met de publicaties van de Amsterdamse archivaris S. Hart als voorbeeldige uitzondering, om dit te gebruiken voor systematisch en serieel onderzoek. De notering van gegevens als leeftijd van een paar, woonplaats, beroep (tot 1710), religie (vanaf 1755) en de ondertekening met een handtekening of merkteken,

bieden de basis voor verschillende vraagstellingen. De auteurs behandelen onder meer de totstandkoming van een huwelijk, de toestemming van ouders en de achtergrond van het paar en plaatsen deze in een juridische, sociaaleconomische en kerkelijke context. Grafieken laten ontwikkelingen op lange termijn zien. Wie op zoek is naar meer gegevens dan het boek biedt, kan terecht bij de website van het project. Met behulp van voorbeelden, kaderteksten en nuttige illustraties is een toegankelijke en prettig leesbare tekst gepresenteerd.

Een geslaagd voorbeeld is hoe vanuit de huwelijksleeftijd als demografisch gegeven eerst het Noordwest-Europees huwelijkspatroon en vervolgens de samenhang tussen arbeidsmarkt, erfrecht, huwelijk, alleenstaanden en gender wordt geschetst. Het is jammer dat de notering in de registers van het beroep van het aanstaande paar niet tot een soortgelijke grondige bespreking heeft geleid. Informatief is wat over huwelijken van migranten en het verband tussen religie en huwelijk wordt meegedeeld. Ongelukkig is echter de meermalen herhaalde uitspraak dat katholiek en protestants huwelijksrecht op elkaar zouden hebben geleken. Natuurlijk kan men op de overeenkomsten wijzen, maar de verschillen hadden grote gevolgen. Het feit dat voor protestanten het huwelijk geen sacrament was, maakte het voor de overheid mogelijk diverse eisen aan een geldig te sluiten huwelijk te verbinden en te voorzien in een (beperkte) mogelijkheid het huwelijk definitief te ontbinden. De gevolgen van de verschillen tussen protestants en katholiek denken over het huwelijk zijn tot ver in de twintigste eeuw deel van de Europese huwelijkspraktijk geweest. In

deze discussie zetten de auteurs de lezer op het verkeerde been door de zogeheten bindende trouwbelofte die tot 1838 van kracht was op één lijn te plaatsen met het canonieke uitgangspunt dat een trouwbelofte gevolgd door de bijslaap in een 'geldig huwelijk' resulteert. In het protestantse huwelijksrecht van de Republiek kon weliswaar een trouwbelofte door de rechter bindend worden verklaard, maar daarna diende een huwelijk nog steeds aan de wettelijke vereisten te voldoen, zoals de toestemming van ouders. Dat in de opvatting en beleving van sommigen het katholieke beginsel 'wilsovereenstemming plus bijslaap maakt huwelijk' nog geruime tijd doorleefde, laat de hardnekkigheid van geloof en gewoontes en de voortrekkersrol van de wettelijke regeling zien. Het verschijnsel verdween na verloop van tijd. Het boek is al met al informatief en biedt interessante beschouwingen.

Ambitieuus is de handelseditie *Eer tegen eer* van het in 2017 verdedigde proefschrift van Rolf Hage over schaking. Daarmee wordt niet de (gewelddadige) roof van een vrouw door een man bedoeld, maar het wegzeuren van een jongeman en een jonge vrouw die geconfronteerd zijn met de weigering van ouders of familie om met een door het paar gewenst huwelijk in te stemmen. Het onderwerp lijkt een detail in de geschiedenis van het huwelijk, maar dat was het niet. Hage baseert zijn studie op 187 gevallen die hij na uitgebreid archiefonderzoek heeft getraceerd. Aannemelijk is dat het werkelijke aantal veel hoger lag. Hage onderzoekt het verband tussen 'eer' en het vertrek van de jongeman en de jonge vrouw uit de ouderlijke en familiale omgeving. Dat eer in de vroegmoderne tijd een belangrijke notie of norm is geweest, is wel bekend.

Maar het aantal studies waarin voor de Nederlandse Republiek eer diepgaand is bestudeerd, is niet meer dan een handvol. Hage besteedt terecht veel aandacht aan het bespreken en uitwerken van het begrip eer, daarbij de buitenlandse literatuur royaal gebruikend. Hij maakt onderscheid tussen verschillende vormen van eer, zoals eer als gevoel, norm en vertoog, eer als persoonlijke eer en groepseer (familie, dorp, staat), eer als eerpositie en eer als interactie tussen personen of groepen die in een situatie van erehandel terecht komen met als doel hun aangetaste eer te herstellen. Hage spreekt zelf over een 'ketting van eernoties die van invloed op elkaar zijn'. Dit theoretische web van eernoties is niet zonder problemen. De relatie tussen het eergevoel en concretere motieven van een paar om de ouderlijke omgeving te verlaten en van ouders of familie om zich tegen een huwelijk te verzetten is niet eenduidig. Voelde een meisje een door ouders geweigerd huwelijk bijvoorbeeld als eerverlies voor zichzelf en zette dat haar aan tot weglopen of was haar verwijzing naar eerverlies een legitimering voor haar handelen?

Bij de bestudering van het bronnenmateriaal over de schakingsgevallen trof Hage weinig eenheid in de door de direct betrokkenen genoemde motieven, zoals de onderlinge liefde van een paar of standsverschil dat ouders kopschuw maakte, de door hen afgelegde verklaringen, de argumenten van juristen en de belangen die een rol kunnen hebben gespeeld. Op zoek naar consistentie stelt Hage dat eer het gemeenschappelijke kader was dat een 'regulerende' werking had op alle betrokkenen bij een schaking. Maar het door hem in casussen behandelde bronnenmateriaal ondersteunt deze

stelling maar gedeeltelijk. Soms verwezen de hoofdrolspelers van zijn casussen inderdaad naar eer en reputatieverlies om hun actie te verklaren. In andere gevallen voerden zij concretere beweegredenen aan. Eer is in het betoog van Hage menigmaal een door hem toegekend etiket zonder dat de bron aanleiding geeft te concluderen dat eerbeseft de betrokkenen dreef. Een dergelijke aanpak mag als werkhypothese zinvol zijn, Hage verheft deze tot historische werkelijkheid. Hij noemt eer 'de belangrijkste factor' achter schaking en stelt dat schaking 'veroorzaakt, gedreven en beheerst werd door de eer van de betrokkenen'. Dat eer als normatief referentiekader in de samenleving geworteld was en dat op grond daarvan eerbeseft bij schaking een rol kon spelen, heeft Hage overtuigend uiteengezet. Maar hij zet de werking van eer zwaarder aan dan een complex en ondoorzichtig sociaal én persoonlijk verschijnsel als schaking toelaat. Als Hage een grotere diffuusheid van het begrip eer had aanvaard – zoals in de door hem genoemde literatuur veelal gebruikelijk – en had betoogd dat eer als moreel beginsel invloed op denken, motieven en gedrag van mensen uitoefende, door hem gedemonstreerd aan het voorbeeld schaking, had de tekst minder problemen dan nu opgeleverd.

Een tweede opmerking betreft het tamelijk massieve en statische karakter van het door Hage toegepaste concept eer. Inzicht in differentiatie in geografische ruimte, sociale groep en tijd wordt niet geboden. Zijn bronnen lieten die verfijning blijkbaar niet toe. Hoewel het heel goed mogelijk is dat noties rond eer een 'taai' leven hadden, zoals Hage het noemt, is zijn conclusie dat meer dan twee eeuwen, tussen 1580 en 1795, van continuïteit sprake was toch

onbevredigend. Blijf bijvoorbeeld de grotere acceptatie in de laatste decennia van de achttiende eeuw van individuele emotie en individuele partnerkeuze zonder effect op de inhoud van het begrip eer? Het is begrijpelijk dat Hage vasthoudt aan de door hem ervaren teneur van zijn omvangrijke archiefmateriaal en die niet inruilt voor de magerder onderbouwde alternatieve suggesties van andere historici onder wie ondergetekende. Onderzoek naar de

betekenis van eer in de eeuw vanaf bijvoorbeeld 1750 lijkt mij daarom wenselijk. In het algemeen verdient dit boek bestudering door historici, zowel vanwege de betekenis van eerbeseft in de vroegmoderne tijd als ook om de operationele waarde van het soms moeilijk grijpbare begrip eer te vergroten. Hage heeft daartoe met dit boek een grote stap gezet.

Donald Haks

Ramon Voges, *Das Auge der Geschichte. Der Aufstand der Niederlande und die Französischen Religionskriege im Spiegel der Bildberichte Frans Hogenbergs (ca. 1560-1610)* (Brill; Leiden, 2019) 422 p. ill., krt., tbl., € 129,00 ISBN 9789004392663

Het oog ontleed

Iedereen die zich ooit heeft beziggehouden met de Nederlandse Opstand kent de prenten van Frans Hogenberg. De uit Mechelen afkomstige prentmaker en uitgever Frans Hogenberg vestigde zich in de jaren zestig in Keulen waar zijn atelier tussen 1570 en 1630 circa 350 voorstellingen produceerde van gebeurtenissen uit de Tachtigjarige Oorlog, de Franse Godsdiensoorlogen en andere oorlogshandelingen in omliggende landen. Overbekend zijn deze nieuwsprenten met voorstellingen van gebeurtenissen uit de eerste jaren van de Opstand, zoals de Beeldenstorm of het aanbieden van het Smeekschrift. In veel gevallen beschikken we alleen dankzij Hogenberg over een visueel beeld van deze aangelegenheden. De etsen zijn daarom talloze keren afgebeeld in boeken en studies over deze historische conflicten, maar bijna altijd functioneren ze daar slechts als illustraties ter verluchting van de tekst. In deze studie van Ramon

Voges zijn juist de prenten zelf het onderwerp van een uiterst gedetailleerd onderzoek. Als een anatoom ontleedt Voges een aantal van de voorstellingen om te laten zien hoe en waarom de prentmaker een specifiek gekozen moment in beeld heeft gebracht. Een enigszins vergelijkbare opzet is alleen te vinden in Christi Klinkerts *Nassau in het Nieuws* (Zutphen 2005). Maar waar Klinkert focust op de visuele bronnen van Hogenbergs militaire prenten, behandelt Voges de prenten als een complexere vorm van geschiedschrijving. Lezers van *BMGN* konden in het themanummer *Beeldenstorm* uit 2016 al een voorproefje krijgen van de werkwijze van Voges.

Voges formuleert drie doelstellingen: onderzoek naar het functioneren van dit corpus van drukwerk in de eigentijdse wereld van het boek, beter begrip van de positie van de prenten als beeldpropaganda in het politieke en religieuze debat en een

narratologische analyse van het beeld en het hiermee samenhangende ontstaan van een canon van historische events. Daarnaast krijgen we ook een schat van informatie over de hachelijke positie van een protestantse vluchteling die probeert een commercieel bedrijf op te bouwen en een sociale positie te verwerven in een katholieke stad.

Door de prenten alleen te bestempen als nieuwsprenten doe je hun hybride karakter volgens Voges te kort. Hoewel nieuws het hoofddoel van het project was, waren er ook prentseries die niet de actualiteit maar de soms meer en soms minder recente geschiedenis verbeeldden. Kernvraag hierbij is in hoeverre de prenten het nieuws objectief brachten, zonder dusdanig duidelijk partij te kiezen in het conflict dat een politieke of religieuze stellingname het commerciële slagen van het project in gevaar zou kunnen brengen.

Voges maakt duidelijk dat Hogenberg een platform voor zichzelf creëert door de keuze om zowel het ene historische verhaal vanuit een rooms-katholieke, Habsburgs perspectief te vertellen, bijvoorbeeld de tocht van Karel V naar Tunis in 1535, en het andere historisch verhaal van een Calvinistisch stedelijk conflict, bijvoorbeeld de Franse godsdienstoorlog in de jaren zestig, in beeld te brengen. Vanuit deze geconstrueerde neutrale positie kan hij het actuele verhaal van de oorlog in de Nederlanden vertellen in beelden en teksten met een versimpeling van het conflict in twee duidelijke tegenstanders met vaste rollen.

Voges kiest ervoor een aantal prenten (in mijn exemplaar te grijs gereproduceerd) uit de series over de Franse Godsdienstoorlogen en de Nederlandse Opstand aan *close reading* te onderwerpen.

Dit levert soms verrassende resultaten op. Andere keren vergaloppeert hij zich met overinterpretatie van details in de voorstelling. Zo ontdekt hij dat Hogenberg in zijn prent van de dodelijk verwonding van de Franse koning Hendrik II in 1559 tijdens een toernooi de inscriptie die op het Franse voorbeeld stond heeft veranderd van *invictiss* naar *divictiss*, van 'onoverwinnelijk' naar 'geheel overwonnen', waarmee de betekenis wordt omgekeerd (p. 140). Dergelijke vondsten rechtvaardigen echter niet het op grote schaal toekennen van verborgen betekenissen aan alledaagse beeldmotieven en praktische composities. Uit de vele gevallen waarin Voges de beelden onnodig overvraagt kies ik één voorbeeld. Als Hogenberg een muur van de kerk weglaat om de beschouwer een architectonisch perspectief te geven van het beeldenstormen in de kerk, associeert Voges dit met voorstellingen van antieke ruïnes, waarmee de ondergang van Rome en kerk van Rome geïmpliceerd wordt (p. 168). Maar wanneer de etsers in andere gevallen hetzelfde praktische middel gebruikt om een kijkje in een gebouw te geven, bijvoorbeeld bij de aanslagen op de prins van Oranje in 1582 en 1584, wordt deze associatie niet gemaakt. Hogenberg verklaart objectieve nieuwsprenten te willen maken die zo waarheidsgetrouw mogelijk een beeld geven van de actuele gebeurtenissen (citaat op p. 16). Het gaat om informatieoverdracht. Voges maakt duidelijk dat deze ambitie nieuw en belangrijk is en de prenten bewijzen dat de prentmaker in zijn opzet is geslaagd. Maar bij de conclusie van Voges dat deze nieuwsfunctie alleen onvoldoende is, dat hiermee de prenten geen recht wordt gedaan en dat de prenten, ondanks hun

eigentijdse realistische inhoud, eerder aansluiting vinden bij contemporaine emblematiek en zich gedragen als allegorieën (p. 176), lijkt me niet de juiste.

Dit is de enige kanttekening in dit verder boeiende en belangrijke werk. In het laatste hoofdstuk laat Voges overtuigend zien hoe Hogenberg aan de basis heeft gestaan van de canonisering van gebeurtenissen in de Nederlandse Opstand. Met de herhalingen van de nieuwsprenten in de historische overzichten van achtereenvolgens Michaël Aitzinger, Emanuel van Meerten, Pieter Bor en Pieter Corneliszoon Hooft worden de gekozen momenten

historische zwaartepunten en de uitbeeldingen daarvan iconisch. Dat het project van Hogenberg zo'n enorm succes is geworden, was alleen mogelijk door zijn keuze voor een neutrale middenpositie van waaruit het mogelijk was de waarheid te tonen. Deze kon alleen maar slagen in een periode van hevige politieke meningsstrijd waarin de honger naar nieuws onverzadigbaar was. Met deze grondige studie heeft Voges de nieuwsprenten van Frans Hogenberg het podium gegeven die ze verdienen.

Daniel Horst, Rijksmuseum Amsterdam

Nieuwste Tijd

Jan Baetens, Hugo Frey en Stephen Tabachnik (red.), *The Cambridge History of the Graphic Novel* (Cambridge University Press; Cambridge, 2018), 677 p., ill. £125,- ISBN 9781107171411

De beeldroman bezien met een Amerikaans accent

Nu een eerbiedwaardige academische uitgeverij als Cambridge University Press in haar serie literatuurgeschiedenissen ook een kloeke bundel gewijd heeft aan het fenomeen van de *graphic novel*, ontstaat de indruk dat wat in ons taalgebied kan worden aangeduid als beeldroman definitief is doorgedrongen tot canon van de hoge cultuur. De erudiete en goed ingevoerde Amerikaanse, Belgische en Britse redacteuren van deze omvangrijke bundel trachten die waarneming op diverse manieren te onderstrepen en hebben meer dan dertig wetenschappers verzameld, curieus genoeg aangeduid als 'scholars and historians', die de *graphic novel* vanuit diverse gezichtspunten in beeld brengen. Wie bekend is met het opkomende

terrein van de *comics studies* zal ongetwijfeld een aantal van de auteurs herkennen; de beginnende lezer moet het helaas doen met een zeer beknopte verwijzing naar de universiteit waaraan de desbetreffende auteur is verbonden.

In een helder opgezette inleiding positioneren Baetens, Frey en Tabachnik het verzamelwerk als een bijdrage aan *American studies*. Hoewel niet voorbij wordt gegaan aan internationale verschijningsvormen van de beeldroman door aandacht te schenken aan werk uit Canada, Groot-Brittannië, Franstalig Europa en Japan, wordt evenwel duidelijk dat de *graphic novel* bovenal als Amerikaans fenomeen wordt opgevat. Een dergelijke focus is niet onbegrijpelijk, maar staat op enigszins

gespannen voet met de ronkende claim op de eerste bladzijde waar beweerd wordt dat deze bundel ‘the complete history of the graphic novel from its origins in the nineteenth century to its rise and startling success in the twentieth and twenty-first century’ zou omvatten. De negentiende-eeuwse wortels, die merendeels in Europa getraceerd kunnen worden, vormen wel degelijk een onderdeel van deze rijke bundel, zoals met name duidelijk wordt in de bijdrage van Denis Mellier over het werk van de Zwitser Rodolphe Töpffer en de Fransman Gustave Doré. Direct of indirect was hun werk evenwel niet alleen een voorbeeld en inspiratiebron voor latere Amerikaanse graphic-novelauteurs, maar evenzeer voor tal van Europese makers van beeldromans. Weliswaar waren de dominante vormen waarin het beeldverhaal zich in de loop van de twintigste eeuw in respectievelijk de Verenigde Staten en Europa ontwikkelde bepaald niet gelijkvormig, maar het in vorm en inhoud rijke en gelaagde beeldverhaal dat aan weerszijden van de Atlantische oceaan ontstond is derhalve geen primair Amerikaans medium. Die suggestie, wellicht meer impliciet dan expliciet, wekt *The Cambridge History of the Graphic Novel* echter wel.

De redacteuren onderscheiden ruwweg drie deels overlappende opvattingen over de graphic novel. De eerste benadrukt het verschil in culturele status waarbij de vanaf de jaren 1980 opgekomen graphic novel de literaire en respectabele tegenhanger zou zijn van min of meer reguliere stripverhalen die als lagere cultuur worden beschouwd. Een tweede opvatting beschouwt de graphic novel vooral als een specifieke variant van het beeldverhaal met prototypische eigenschappen. In de derde opvatting is graphic novel

vooral een omstreden label in de ogen van zowel academici, recensenten als stripmakers. Zij beschouwen het gebruik van de term als commercieel geïnspireerde *upgrade* door uitgevers en als een uiting van *dédain* voor andere stripvormen. Zelf kiezen Baetens c.s. ervoor een aantal kenmerken bijeen te brengen zonder een dwingende definitie te hanteren. De graphic novel is huns inziens afgestemd op volwassen lezers en presenteert met name serieuze autobiografische, historische en reportageachtige benaderingen. Vaak wordt het persoonlijke en het collectieve expliciet gemaakt, in tegenstelling tot reguliere strips waarin politieke en sociale discoursen veeleer impliciet en gecodeerd zouden zijn en in ruimere mate gevuld met stereotype representaties en dominante groepen. Zo zou de graphic novel een sleutelmedium zijn voor het verwerken van politieke en persoonlijke narratieven, een medium met de potentie om ruimte te bieden voor bijvoorbeeld LGBTQ-verhalen die in de mainstream media onvoldoende aan bod komen. Qua vorm gaat het om verhalen in boekvorm van langere, niet-uniforme lengte en een uitgesponnen verhaalboog, ‘a long storytelling arc’, dus zonder de *cliffhangers* die nodig zijn in tal van reguliere in afleveringen gepubliceerde stripverhalen, en met meer mogelijkheden voor visuele variatie in zowel tekst als beeld. In de inleiding wordt niettemin duidelijk aangegeven dat de grenzen tussen strips en graphic novels ‘extremely permeable’ zijn ‘with influence and borrowing going on in each direction’. De gehanteerde terminologie mag op hoofdlijnen enig houvast bieden, maar uit diverse hoofdstukken blijkt het onderscheid tussen graphic novels en andere beeldverhalen, zowel in de VS als elders,

allesbehalve absoluut te zijn. Nadere reflectie op die observatie zou een welkome aanvulling zijn geweest.

Bij gebrek aan eensgezindheid over een periodisering van de graphic novel is er even pragmatisch als grofmazig gekozen voor een driedeling. In min of meer gelijke aantallen zijn de 36 opgenomen hoofdstukken verdeeld over een voor-geschiedenis (1799-1978) die begint met geboortjaar van Töpffer – hoewel diens oudste stripwerk van 1826 dateert –, een tweede periode van ‘emergence’ waarin de graphic novel commercieel betekenisvol en literair erkend wordt, beginnend in 1978 met de publicatie van *A Contract with God* van de Amerikaanse striptekenaar en -theoreticus Will Eisner, en een laatste periode over de verdere opkomst – nogal stellig als ‘dominance’ aangeduid – van de graphic novel sinds 2000. Deze laatste cesuur oogt arbitrair. Het belangrijkste element in de periodisering, de doorbraak van de graphic novel in de jaren 1970 en 1980, wordt overtuigender gepresenteerd. In plaats van 1978 had met evenveel recht gekozen kunnen worden voor 1986 dat enkele malen als een belangrijk jaar wordt opgevoerd vanwege de publicatie van drie canonieke werken: de eerste bundel *Maus*

van Art Spiegelman, *Watchmen* van Alan Moore en Dave Gibbons en *Batman: The Dark Knight Returns* van Frank Miller.

De gevarieerde bijdragen, die deels inzoomen op het werk van specifieke auteurs, deels thematisch te werk gaan (over punk en underground, feministische en LGBTQ stripverhalen maar ook over superhelden, sciencefiction en verfilmingen) en soms ook een geografisch kader hebben (zodat er toch nog een bescheiden rol is weggelegd voor Japanse en Franco-Belgische stripcreaties), bieden een rijk gevarieerd overzicht dat toegankelijk is geschreven en in bescheiden mate van illustraties is voorzien. De nadruk ligt op de stripmakers en uitgevers, en de culturele en, in mindere mate, economische betekenis van hun werk. Aandacht voor de lezers van de graphic novel is relatief bescheiden. Het geboden panorama vormt alleszins een waardevolle aanvulling op de academische literatuur, maar de samenhang van dit panorama had versterkt kunnen worden door de uitgangspunten nadrukkelijker en structureler ter discussie te stellen.

Kees Ribbens, NIOD en Erasmus Universiteit

Xiaoping Cong, *Marriage, Law and Gender in Revolutionary China, 1940-1960* (Cambridge University Press; Cambridge, 2018), 283 p., ill., krt., tbl., €29,99 ISBN 9781316602614

Love, marriage and revolution

The historiography of the pre-1949 Chinese Communist Party (CCP) has mainly treated two intersecting issues: the party's prioritization of women's liberation and its mobilization of rural society. Some

historians have argued that the party reinforced the patriarchy of rural society in its mobilization of rural society, while others have contended that the party undermined the patriarchy of rural society in its

mobilization. Xiaoping Cong's *Marriage, Law and Gender in Revolutionary China, 1940-1960* makes a refreshingly nuanced and empirically rich contribution to these issues. In this carefully researched book, Cong reframes existing debates by centering the agency of women in her account of how the CCP implemented marriage reforms in rural northwest China during the 1940s, and how these reforms shaped the discourses of socialist justice and the revolutionary heroine in post-1949 China.

At the heart of this book is the court case of *Feng vs. Zhang*. The families of Feng and Zhang had agreed in 1928 to an arranged marriage. Eleven years later, the Feng patriarch found another suitor offering a larger betrothal gift and annulled the arranged marriage. Unbeknownst to him, his daughter had fallen in love with her former fiancé and agreed to marry him. On discovering the new betrothal and the love affair, the Zhang patriarch led his fellow kinsmen to seize Feng's daughter and wedded her to his son. In response, the Feng patriarch sued the Zhang patriarch for kidnapping his daughter. In 1943, the local county judge ruled in Feng's favor and voided the marriage on the grounds that the arranged marriage had violated the 1939 Marriage Law. Upset with this ruling, Feng's daughter appealed to the regional judge, Ma Xiwu. After his investigation, Ma determined that their union was indeed a love marriage and he overturned the local county judge's ruling. Ma's ruling brought this case to national attention; it featured in newspapers throughout China and became the subject of woodcut prints, operas, songs, and even film.

The chronology of this case and its afterlives in the cultural realm underpins the organizational structure for the book.

The first part of the book introduces the case and the challenges complicating the Communists' marriage reforms in this part of China, where customary practices like arranged marriage and child brides had persisted. New ideas about marriage, mainly the idea of love marriage, arrived with the Communists in 1936 and the Communists' introduction of new marriage laws in 1939. But these new laws failed to end customary practices. The failure, as Cong observes, stemmed not from entrenched traditions, but from mistaken assumptions that informed the marriage laws. Marriage customs as practiced in this region granted women greater freedoms in expressing their sexuality and in asserting their autonomy. Cong finds that many women in this region begun using new rhetoric of love marriage to validate their longstanding freedoms and autonomy while continuing with traditional marriage customs.

The second part pays attention to the party's accommodations of local customs in its legal practices and principles. It details Ma's approach to adjudication and his writ so as to highlight legal practices and principles that the CCP established. Instead of interviewing witnesses in his court, Ma conducted extensive on-site interviews with villagers and kinsfolk of both families, acquainting himself with local customs and personalities. Ma's unconventional approach became celebrated by different groups for different reasons. Villagers lauded his impartial stance, the Party for his inclusion of the masses in the adjudication process and the legal practitioners for his method of obtaining knowledge of local customs. At the same time that Ma provided a model of adjudication, he also clarified the legal

principle for adjudicating future disputes concerning marriage laws. In his writ, Ma employed the colloquial term *zizhu* – self-determination – instead of the abstract term *ziyou* – freedom – to validate the union as a love marriage. In doing so, Cong argues, Ma incorporated local culture into his interpretation of the legal principle, thus narrowing the gap between socialist ideals and social reality.

The final part of the book examines cultural productions that this case inspired. In the late 1940s a local schoolteacher fictionalized the case into an opera and a local troubadour retold the case as a ballad. In the 1950s a famous opera performer staged her interpretation of the fictionalized case. Her opera was subsequently adapted into a film, which propagandized the marriage law that the nascent Communist party-state promulgated. Cong's meticulous analysis of these operas, ballad and film charts two significant discursive developments: firstly the

transformation of Feng's daughter from anonymous victim to revolutionary heroine with a proper name, Feng Zhihui, and secondly the framing of the revolutionary state as a transformative force on local society. Each reimagining of the case added new layers of significance until the case became imprinted in popular consciousness of socialist China, with Feng Zhihui embodying the revolutionary heroine.

This book draws on an impressive range of primary sources, including new archival documents from the Shaanxi provincial archives and oral interviews with Feng's daughter. Anyone interested in the history of twentieth century China, gender history or legal history should read this comprehensive account of the complex interplay between Communist state and local society, revolutionary ideals and rural norms, and socialist laws and social customs.

Limin Teh, Universiteit Leiden

Thomas W. Gijswijt, *Informal Alliance: The Bilderberg Group and Transatlantic Relations during the Cold War, 1952-1968* (Routledge; Londen en New York, 2019) 310 p., €109,- ISBN 9780815396741

Bilderberg als 'emotional community' en barometer van trans-Atlantische betrekkingen

De omstandigheden waaronder bankiers, diplomaten, *captains of industry*, invloedrijke journalisten, politici, academici, vorsten en economen elkaar jaarlijks ontmoeten tijdens de Bilderbergconferenties zijn op zijn zachtst gezegd geheimzinnig te noemen. Bilderberg is daarom nog altijd een populair onderwerp voor complotdenkers, die Bilderberg bijvoorbeeld zien als uitgroei van Amerikaans

imperialisme. Als object van serieus academisch onderzoek bleef de aandacht voor Bilderberg echter relatief beperkt.

In *Informal Alliance* laat Thomas Gijswijt zien dat de werkelijkheid minder spectaculair is en dat er geenszins sprake is van een wereldwijd complot van de CIA. Sterker nog, de Amerikaanse veiligheidsdienst was in het geheel niet bij de oprichting van Bilderberg betrokken (p. 52). Bilderberg, zo

concludeert Gijswijt, was voornamelijk een Europees fenomeen, dat ontstond uit Europese zorgen en Europese acties (p. 34, 53). Vooral tijdens de Koreaanse Oorlog leidde het Europese ongemak met de dominante Amerikaanse rol op het Europese continent tot spanningen in de trans-Atlantische verhoudingen. Europa vreesde door het Amerikaanse optreden een nieuwe oorlog ingezogen te worden. Op initiatief van de Poolse 'informal diplomat' Joseph Retinger, die zich zorgen maakte over deze ontwikkelingen en het toenemende anti-amerikanisme in Europa, werd daarom in 1954 de Bilderberggroep opgericht (pp. 34-38).

De Bilderberggroep diende als platform voor trans-Atlantische dialoog en was een plek om misvattingen te corrigeren, nuances over te brengen en om wederzijdse frustraties te uiten. Steun en leden voor de groep verwierf Retinger via zijn connecties bij de European Movement (EM) en de European League for Economic Cooperation (ELEC) (p. 50). De Bilderberggroep zag dus het levenslicht vanuit de wens tot meer en bredere Europese (economische) samenwerking. Onder de illustere leden waren Prins Bernhard, Max Kohnstamm, Kurt Birrenbach, George Ball, Ernst van der Beugel, maar ook Henry Kissinger en Dean Acheson.

Hoewel een geschiedenis van de Bilderberggroep in een bredere context van trans-Atlantische betrekkingen, de Koude Oorlog en Europese samenwerking, op zich al een relevante bijdrage aan de literatuur vormt, maakt vooral de gekozen invalshoek, met nadruk op het informele karakter van Bilderberg, de studie interessant. Zoals de titel impliceert, betoogt Gijswijt dat de Bilderbergconferenties tussen 1952 en 1968 fungeerden als een belangrijk informeel platform voor uitwisselingen tussen Amerikanen en Europeanen. Als

zodanig vormde dit informele platform een versterking van de officiële multilaterale instituties als de OESO en de NAVO, en ontspande het de trans-Atlantische gespannen verhoudingen waarmee de meer formele, officiële instellingen maar moeilijk konden omgaan (p. 2). Omdat veel Bilderbergers verslagen van discussies deelden met hun regeringen, fungeerde de Bilderberggroep als een barometer in de trans-Atlantische betrekkingen (p. 106). Zo hielden Bernhard en later Van der Beugel de Nederlandse regering op de hoogte. De waarde van deze informele trans-Atlantische dialoog wordt op meerdere punten in het boek duidelijk. Tijdens de eerste Bilderbergconferentie in 1954 nuanceerde Paul Nitze de anticommunistische sentimenten in Amerika – Europese Bilderbergers zagen vooral het McCarthyisme als een irrationele uiting daarvan (p. 63-64). Uiteindelijk leidde dit tot een beter wederzijds begrip. De informele ontmoetingen waren bovendien cruciaal voor een effectief Amerikaans leiderschap, dat vereiste namelijk een 'explicit willingness to discuss the 'negative' emotions hampering transatlantic relations' (p. 79), aldus Gijswijt. Ofschoon dit een concreet voorbeeld is van de verwevenheid van formele en informele diplomatie – en inderdaad: het nut van informele diplomatie – was de invloed van Bilderberg in de meeste gevallen indirect – en zeker niet alleen trans-Atlantisch, maar ook intra-Europees (pp. 3-4).

Informatie-uitwisseling en het aanknopen van persoonlijke betrekkingen stonden centraal bij de Bilderbergconferenties. Zo ondervond de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken J.W. Beyen in 1955 via Bilderberg dat een pro-Europees sentiment overheerste in Frankrijk en Italië (p. 124). Bondskanselier Adenauer kwam via Bilderberg te weten dat de Franse premier

Guy Mollet open stond voor Europese samenwerking (p. 135). Het blijft echter lastig om dit soort informatie-uitwisseling alléén aan Bilderberg toe te schrijven, want zoals ook Gijswijt erkent was de Bilderberggroep onderdeel van een 'wider process of transnational elite formation' (p. 107).

Bijzonder in het boek is de aandacht voor emoties. Gijswijt haakt daarbij, zonder dat overigens te expliciteren, aan bij de 'emotional turn in history'. Een belangrijk gevolg van de persoonlijke contacten en de informatie-uitwisseling binnen Bilderberg was dat er een 'sense of community based on shared emotions, values, and the rhetoric of unity' ontstond (p. 265). Deze *emotional community* definieerde het Westen als een gemeenschappelijke ruimte van vrijheid en als tegenpool van het communistische Oostblok, waarmee het trans-Atlantische bondgenootschap een positieve emotionele invulling verwierf (pp. 80-81). Met deze conceptualisering van de Bilderberggroep als *emotional community* levert Gijswijt een innovatieve bijdrage aan de bestaande literatuur over transnationale informele netwerken. Hij laat zien dat internationale diplomatie niet slechts een rationele kosten-batenanalyse is, maar dat individuele overtuigingen en gedeelde emoties een belangrijke rol spelen.

Problematisch is dat de auteur niet verduidelijkt wat hij onder emoties verstaat,

zeker omdat een belangrijk deel van zijn bronmateriaal, afkomstig uit meer dan veertig archieven in Europa en de VS, bestaat uit toespraken en papers die voor en door Bilderbergers werden geschreven. Dat zijn dus zogenaamde *expressed emotions*. Dat is een belangrijke nuance, omdat emoties, zoals angst voor communistische dreiging, ook instrumenteel gebruikt kunnen worden om bepaalde ideeën, zoals Europese samenwerking, kracht bij te zetten. Dat roept de vraag op of op basis van de interne Bilderbergdiscussies inderdaad gesteld kan worden dat de angst voor communisme een grotere rol in Europese samenwerking speelde dan tot nu toe is aangenomen, zoals een van de conclusies van het boek luidt (pp. 119-120), of dat anticommunistische retoriek vooral instrumenteel gebruikt werd en goed werkte binnen de Bilderbergse *emotional community*. Hoewel de rol van angst voor communisme in het integratieproces zeker niet te onderschatten is, is de conclusie dat 'fear of communist disruption' (p. 120) in de literatuur een onderbelichte factor is, misschien te stellig. Al met al is *Informal Alliance* een zeer leeswaardige monografie voor iedereen die is geïnteresseerd in de informele trans-Atlantische betrekkingen.

Jorrit Steehouder, Universiteit Utrecht

Carla Hoetink, *Macht der gewoonte, regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Vantilt; Nijmegen, 2018) 648 p., ill., €29,95 ISBN 9789460042768

Nieuwe mijlpaal in parlementaire geschiedschrijving

In een kloeke, monumentale studie informeert Carla Hoetink ons over de

naoorlogse cultuur van de Tweede Kamer. Zij laat zien in welke mate en op welke

wijze de spelregels, rituelen, gedragspatronen, omgangsvormen, uiterlijke vormen en werkwijzen van dit democratische instituut sinds 1945 zijn veranderd. Cru gezegd behandelt het boek de Nederlandse receptuur van de parlementaire worst. Na lezing kun je niet anders dan concluderen dat kennis van de wording en toepassing van de parlementaire regels en rituelen niet alleen nuttig is voor Kamerleden, maar ook zeer verhelderend voor elke politiek geïnteresseerde burger, wie onze democratie nauw aan het hart ligt.

In haar boek, dat bestaat uit een inleiding, een verslag van het feitelijke onderzoek in twee delen, een epiloog, een uitvoerig notenapparaat en een bibliografie, analyseert Hoetink de complexe, gelaagde parlementaire vergadercultuur door deze als een ui af te pellen.

Er is een diepe kernlaag bestaande uit 'de normatieve opvattingen die in de loop der tijd aan de Nederlandse volksvertegenwoordiging verbonden zijn geraakt'. Deze zijn voor een belangrijk deel vastgelegd in formele, grotendeels geschreven regels. Om deze kern heeft zich een tweede laag gevormd bestaande uit 'informele regels of algemene politiek-culturele conventies, met meer of minder dwingende kracht' en 'de uiterlijkheden die de Tweede Kamer haar eigen karakter geven: van het taalgebruik en de specifieke rituelen tot de uitstraling van het gebouw en de zalen waarin de Kamer vergadert'. De buitenste laag wordt gevormd door de dagelijkse gedragspatronen, de wijze waarop de Kamerleden gebruik maken van het instrumentarium dat hun ter beschikking staat.

De ontwikkeling van de parlementaire cultuur is een driedelig proces, waarbij de buitenste laag doorgaans sneller en gemakkelijker verandert dan de binnenste

lagen die bovendien veel moeilijker bewust te beïnvloeden zijn.

In Deel I gaat Hoetink vooral als cultureel antropoloog en cultuursocioloog te werk. In vier hoofdstukken presenteert zij enkele essentiële 'elementen' van de parlementaire cultuur: 1) de wijze waarop de geschreven regels, m.n. het Reglement van Orde, door Kamerleden zijn gewaardeerd en aangepast; 2) het parlementaire geheugen dat zich daaromheen heeft gevormd, in tradities, rituelen en gewoonten en in de hoofden van parlementariërs; 3) de rol van de Kamervoorzitter als normbewaker en cultuurdrager; en 4) de parlementaire socialisatie en disciplinerende van nieuwe Kamerleden en de gevallen waarin personen en politieke groeperingen zich *niet* wensten te conformeren en de bestaande orde uitdaagden.

Deel II is een overwegend historisch opgezet onderzoek naar de continuïteiten en veranderingen in de cultuur van de Tweede Kamer, toegespitst op de in het eerste deel opgevoerde aspecten: de formele en informele regels, de bewakers van die regels en de manier waarop Kamerleden in die regels werden opgevoed. De hieraan verbonden gebeurtenissen en discussies worden beschouwd en verklaard in samenhang met meer omvattende politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en gepresenteerd in drie episodische hoofdstukken, gekenmerkt door 'pacificatie' (1946-1967), 'polarisatie' (1967-1982) en 'nieuwe zakelijkheid' (na 1982).

De epiloog omvat drie korte hoofdstukken, waarvan het eerste het enigszins onthutsende verhaal vertelt van de verhuizing van de Tweede Kamer naar een nieuw gebouw in 1992 'als symbool van vooruitgang'. Het is een goed gekozen slotakkoord van het feitelijke onderzoek, niet

alleen omdat er vandaag wederom een verbouwing op stapel staat, maar vooral omdat de debatten over de huisvesting exemplarisch zijn voor de toenmalige, meer algemene discussies over het functioneren van de Tweede Kamer.

Voorafgaand aan het afsluitende hoofdstuk met een samenvatting van enkele langere lijnen in de culturele ontwikkeling van de Tweede Kamer, heeft Hoetink een hoofdstuk ingevoegd met de titel 'Verantwoording van het onderzoek'. Daarin schrijft zij onder meer dat zij geen klassieke, parlementaire geschiedenis wilde schrijven, maar veeleer een – in mijn woorden – theoretisch-empirische studie met behulp van enkele cultuursociologische en cultureel-antropologische inzichten. Hierin is zij geslaagd, hoewel de keuze om het eerste deel van de studie te wijden aan een aantal fundamentele cultuurelementen en in het tweede deel de dynamiek daarvan te onderzoeken langs chronologische lijnen, aanvechtbaar is. Die aanpak heeft geleid tot herhalingen en leerzame maar soms onverklaarbaar gepositioneerde, thematische uitweidingen in Deel II. Een voorbeeld is de lange uiteenzetting over de evolutie van commissies die pas helemaal aan het eind wordt opgediend. Dat is mosterd na de maaltijd, omdat het een centraal proces betreft dat de gehele ontwikkeling van de parlementaire cultuur na 1945 sterk gekleurd heeft.

Dit alles neemt niet weg dat Hoetinks studie een belangrijke stap en een mijlpaal is in de vernieuwing en verdere verwetenschappelijking van het genre parlementaire geschiedschrijving. Bovendien is het verhaal prettig leesbaar, rijk aan boeiende details en amusante anekdotes, waarvan ik er wel één wil verklappen. In de jaren zestig kwam een informeel studiegroepje van Kamerleden met het televisiegenieke maar onhaalbare voorstel om de voorzitter uit te rusten met een 'dodemansknop' waarmee hij personen die te lang aan het woord bleven met één druk in een valluik onder het spreekgestoelte kon laten verdwijnen.

Wat me frappeerde tijdens het lezen van het boek was hoeveel van de praktische kwesties en discussies die de revue passeren, vandaag de dag nog spelen op lokaal, politiek niveau. Voor gemeenteraden valt er van dit boek veel op te steken.

Tot slot denk ik dat Hoetinks studie kan dienen als een solide pijler in een meer omvattend onderzoek naar de recente ontwikkeling van de internationale familie van parlementen. Dit vergelijkende onderzoek is hard nodig om processen van parlementarisering en stagnaties daarvan beter te begrijpen.

Wilbert van Vree

Horst Lademacher, *Die Illusion vom Frieden. Die Zweite Internationale wider den Krieg 1889-1919* (Waxmann; Münster en New York, 2018), 658 p., ill. €79,00 ISBN 9783830938408

Onwaarachtig internationalisme

In zijn nieuwe magnum opus heeft Horst Lademacher, in de jaren zeventig

hoogleraar aan de VU, daarna in Kassel en Münster, een al lang voorgenomen plan

volvoerd: het voltooiën van een diepgaande studie over de vergeefse pogingen van de Tweede Internationale om de Eerste Wereldoorlog te voorkomen. In 1967 had hij reeds een bronnenpublicatie over de Zimmerwalder beweging gepubliceerd. Zijn studie over het probleem van de Belgische neutraliteit uit 1971 sloot daarbij aan. In zijn latere werk hield hij zich vooral bezig met de geschiedenis van Nederland, wat onder veel meer het standaardwerk over de Gouden Eeuw uit 2007 heeft opgeleverd.

Het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog is onderwerp geweest van talloze studies, waarbij de schuldvraag steeds centraal heeft gestaan. Hoe was het mogelijk dat die beschaafde Europese volken elkaar zo veel leed hebben kunnen aandoen? Waren zij dan niets vermoedend als slaapwandelaars de massaslachting tegemoet gegaan? De socialisten wisten wel beter. Het kapitalisme in zijn imperialistische fase was vanzelfsprekend de schuldige. Had de Duitse socialistische voorman Bebel niet al in 1911 de verwachting uitgesproken dat over niet al te lange tijd de steeds maar doorgaande wapenwedloop wel tot de grote oorlog tussen de imperialistische staten zou leiden, waarna de grote 'Kladderadatsch' zou volgen. In het kapitalisme waren oorlogen nu eenmaal onvermijdelijk. Het socialisme zou daaraan een einde maken. Maar Bebel was ook van mening dat, als het barbaarse Tsarenrijk Duitsland zou aanvallen, de Duitsers het volste recht hadden zich te verdedigen. Hevig was dan ook zijn verontwaardiging toen Domela Nieuwenhuis op het congres van de Internationale in 1893 hem honend voorhield dat de Fransen wel eens hetzelfde zouden kunnen denken over het autoritaire Duitse keizerrijk als de Duitsers over Rusland.

Lademacher heeft zijn belangwekkende werk geschreven in een superieure, soms onderkoeld humoristische stijl, buitengewoon leesbaar en buitengewoon somber. Hij is altijd een geëngageerd historicus geweest met een sterke betrokkenheid bij de strijd van de arbeidersbeweging. Blijkens zijn grote onderzoeksproject over de vakbeweging in de jaren van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog. Ook dit werk is vervuld van die geest: 'Geschichtsschreibung dient nicht nur der Anreicherung des kollektiven Gedächtnisses, sondern ist eine zutiefst politische Wissenschaft, die nichts an Wissenschaftlichkeit und Integrität einbüsst, wenn sie sich nicht an die Vorgaben des jungen Ranke hält' (p. 16). Hij wil dit werk dan ook bewust als een bijdrage aan de vredeswetenschap zien. Lademacher typeert de Eerste Wereldoorlog in de eerste plaats als de oercatastrofe, de term die door G.F. Kennan is gemunt. De oorlog maakte niet alleen een einde aan het oude Europese statensysteem, maar veroorzaakte door het ontstaan van het communisme ook een diepgaande tegenstelling in de wereldpolitiek die de geschiedenis zou gaan bepalen tot en met de Koude Oorlog, en die de mensheid tot aan de rand van de afgrond zou voeren.

Dat het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog niet het falen was van de diplomatie, maar de logische consequentie van het moderne imperialisme, was weliswaar door de socialisten begrepen, maar werd in augustus 1914 niet meer zo gevoeld. Op eens ging het om het belang van de eigen natie. De Duitse socialisten sloten in overgrote meerderheid hun *Burgfrieden* met de rechtse partijen, de Franse socialisten voelden zich deel van de *union sacrée* en de Britse *Labour Party* greep het schenden

van de Belgische neutraliteit aan om de oorlog in te gaan. Alleen in Rusland, Italië en Servië steunden de socialisten de oorlogspolitiek van hun regeringen niet. In die landen waren de arbeiders en de arme boeren nog lang niet zo in de natie geïntegreerd als in West-Europa, waar de arbeiders meer verworvenheden hadden verkregen. De invoering van de leer- en dienstplicht en de grote bloei van het verenigingsleven hadden er toe bijgedragen dat de arbeiders zich meer betrokken voelden bij hun eigen land. In Duitsland, Frankrijk, Engeland en de kleine West-Europese landen was het oorspronkelijk liberaal-democratische nationalisme van 1848 overgegaan in een uitgesproken, op de eigen natie betrokken, rechts, chauvinistisch nationalisme dat ook de arbeidersklasse in zijn greep begon te krijgen.

Anders dan de Eerste Internationale van 1864 was haar opvolger georganiseerd als een losse confederatie van autonome, nationale partijen, waarin de nationale belangen langzamerhand de internationale solidariteit hadden verdrongen. Lademacher constateert dat eigenlijk helemaal niet kan worden gesproken van een falen van de Internationale in 1914, laat staan van een verraad. Toen de Franse vakbondsleider Jouhaux op 26 juli 1914 zijn Duitse collega Legien op het vakbondcongres in Brussel vroeg

wat de Duitse socialisten zouden doen in geval van oorlog, antwoordde deze: ‘Deutsche Soldaten werden in den Krieg ziehen.’ (p. 92) En dat deden zij. Toch ijverde onder de Duitse, Franse en Britse socialisten een radicaal-linkse minderheid, die wel degelijk de oorlog trachtte te voorkomen met de massastaking als middel. Rosa Luxemburg kreeg voor dit standpunt op het congres van de Internationale in Stuttgart (1907) zelfs een meerderheid bij elkaar. Het congres van Bazel in 1912 straalde van vredeswil. Het bleek schijn.

De strijd van de internationale oppositie tegen de oorlog, die op de conferenties van Zimmerwald en Kiental zijn bepaald niet eensgezinde organisatie kreeg waaruit tenslotte de Derde Internationale zou ontstaan, wordt minutieus uiteengezet.

Lademacher heeft een meesterwerk geschreven, vooral over de Duitse, Franse en Russische socialisten. De socialisten uit alle landen komen aan bod, onder wie ook veel Nederlanders. Het werk is niet alleen op bronnenmateriaal gebaseerd, maar ook op een omvangrijke lezing van secundaire literatuur. Het is daarom jammer dat de auteur enkele belangrijke Nederlandse werken niet heeft gebruikt.

Gjalt Zondergeld, Vrije Universiteit Amsterdam

Sophie de Schaepdrijver, *Gabrielle Petit. Dood en leven van een Belgische spionne tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Uitgeverij Horizon; Antwerpen, 2018) 447 p., ill., €29,99 ISBN 9789492159922

Gabrielle Petit. Tussen mythe en realiteit, biografie en betekenis

Gabrielle Petit en Sophie De Schaepdrijver hebben alvast één ding gemeen. Onder

historici worden beide vrouwen stevast met de Eerste Wereldoorlog geassocieerd.

De schrijfster van de recentste Petitbiografie heeft dan ook geen introductie. Zowel nationaal als internationaal wordt ze gelauwerd als experte van die 'Grote Oorlog'.

Ook deze monografie doet die reputatie alle eer aan. Het werk bestaat uit twee grote delen. In de eerste vijf hoofdstukken, het eerste deel, beschrijft de auteur het leven van Gabrielle Petit. Dit deel vormt dus de klassieke biografie. Het traceert hoe Petit het van een 'verlaten kind' (p. 25) tot een spionne voor de Britse inlichtingendienst schopte om ten slotte geëxecuteerd te worden door het Duitse bezettingsregime. Het tweede deel vormt daarentegen de 'sociale biografie' van Gabrielle Petit. De historica gaat hierin na hoe Petit onder impuls van allerlei maatschappelijke processen tot een nationale heldin werd verheven. Vervolgens schetst ze ook hoe andere en nieuwe gevoeligheden vanaf de jaren '60 voorgoed het nationale karakter van die 'mythe' aantastten. De Schaepdrijver concludeert dat het verhaal van Petit, 'hoe onaanzienlijk ook' (p. 338) nog steeds te pas en te onpas geïnstrumentaliseerd wordt als voorbeeld van verzet.

Laat ons het eerste deel wat nauwkeuriger onder de loep nemen. De biografische studie van Gabrielle Petit blinkt uit in volledigheid en eruditie. De Schaepdrijver geeft een rijk en gedetailleerd beeld van Petits leven. Het ziet ernaar uit dat ze geen steen (of bron, om in het historiografische jargon te blijven) onberoerd heeft gelaten. Zowat al het primaire en secundaire materiaal dat over Gabrielle Petit te vinden is, is beoordeeld en verwerkt. Sta mij toe één thema van dit uitgebreide pallet uit te lichten, namelijk Petits emancipatiedrang. De Schaepdrijver betoogt dat het leven van Petit gekenmerkt werd door

haar 'wens om iemand te worden' (p. 23), en draagt daarvoor enkele overtuigende elementen aan. Zo wilde ze als jonge tiener na tegenvallende werkervaringen verder studeren, hoewel ze daar geen geld voor had. Ironisch genoeg zou de oorlog haar net die kansen bieden die haar tot dan toe hadden ontbeerd. Vanaf de zomer van 1915 genoot Petit dankzij haar spionageactiviteiten van meer ruimtelijke vrijheid en financiële zekerheid dan voorheen (pp. 100-101). Bovendien had de nauwe samenwerking met anderen, zoals in eerste instantie de familie Colet, haar uit haar isolement als verwaarloosd kind gehaald (pp. 133-134). De emancipatiedrang was trouwens niet uitsluitend bij Petit te merken. Ook de tot levenslang veroordeelde verzetsvrouw Marguerite Blanckaert werd door haar advocaat op haar proces voorgesteld als een 'vrouw die het vooral tot de Belgische Cavell' brengen wilde' (p. 163). De oorlogscontext voedde dus het idee om als vrouw iets te kunnen betekenen en naam te kunnen maken

Deze verwijzing naar een 'Belgische' equivalent van Edith Cavell, de Britse verpleegster die enkele maanden voor Petit ter dood veroordeeld werd voor verzetspraktijken, brengt ons naadloos over naar een van de centrale thema's in het tweede deel van het boek. De Schaepdrijver toont met erg veel zin voor nuance aan hoe Petit pas na de wapenstilstand tot vaderlandslievend symbool gebombardeerd werd. De Belgische teleurstelling rond het vredesverdrag van Parijs droeg er bijvoorbeeld toe bij dat de natie zich achter één figuur wilde scharen (p. 229). 'De natie' zou echter snel een alternatieve en concurrerende invulling krijgen. Zo werd Petits bekende Brusselse standbeeld in 1937 vreemd genoeg gerecupereerd om

de Vlaamse offerzin tijdens de Eerste Wereldoorlog in de verf te zetten (pp. 304-305). Na de oorlogen in Korea en Vietnam, die door een groot deel van de burgers als overbodig werden ervaren, was de bereidheid om te 'sterven voor het vaderland' zelf op sterven na dood. De patriottische symboliek van de Petitmythe verloor hierdoor alle relevantie (pp. 319-320). Dat wil echter niet zeggen dat de mythe uitstierf. De Schaepdrijver geeft terecht aan dat deze ondertussen zelf deel was gaan uitmaken van de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog (p. 328).

De klassieke tegenstelling tussen werkelijkheid en mythe wordt dan ook radicaal verworpen in dit boek (p. 337). De twee aangehaalde thema's vormen daar een goed voorbeeld van. Dezelfde elementen die we nu als rationele 'bewijzen' van Petits emancipatiedrang zien, vormden in de Petit-mythe uitingen van de heldin haar 'lotsbestemming' (p. 233). Op dezelfde manier liet Petit tijdens haar gevangenschap wel degelijk vaderlandslievende geluiden horen (p. 151). De patriottische hoogdravendheid waarvan in de mythische voorstellingen sprake is, vormt echter een groteske uitvergroting van die realiteit (p. 234). Dit boek doet dus net dat wat we van een goede (sociale) biografie

mogen verwachten: het oorlogsgebeuren en zijn herinneringscultuur aan de hand van een doorleefd en rijk verhaal tastbaar maken.

Om af te sluiten moet ik dit lovende relaas evenwel van één kleine kanttekening voorzien. Uit het notenapparaat van de eerste drie hoofdstukken, die Petits jeugd, haar sociale afkomst, haar oorlogservaring en haar spionageactiviteiten in beeld brengen, valt op hoezeer gesteund wordt op het werk van Arthur Deloge uit 1922. Hoewel onmiddellijk wordt aangegeven dat het hier om 'Petits eerste serieuze biograaf' gaat (p. 44), moet de lezer tot op het einde van het voorlaatste hoofdstuk (pp. 274-282) wachten om daar op basis van meer achtergrondinformatie zelf een inschatting van te kunnen maken. Deze bescheiden kritiek betreft dus meer de vorm dan de inhoud. Een korte karkerschets van wie Deloge was en waarom hij, in tegenstelling tot andere 'mythologiserende' auteurs uit de naoorlogse periode, een serieuze biograaf was, mocht naar mijn mening vroeger in het verhaal aanbod komen. Het is echter omwille van de enorme kwaliteit van dit werk dat een recensent zijn toevlucht moet zoeken tot dergelijke haarkloverij.

Reinout Vander Hulst, KU Leuven

Kees Schuyt, *R.P. Cleveringa. Recht, onrecht en de vlam der gerechtigheid* (Boom Uitgevers; Amsterdam, 2019) 500 p., ill., tbl., €39,90 ISBN 9789024409082

Biografische bouwsteen voor een geschiedenis van de Leidse rechtenfaculteit

Bloeit de geschiedschrijving van de Leidse rechtenfaculteit? Naast de veel geprezen studie van Remieg Aerts over Thorbecke heeft nu ook Rudolf Cleveringa een eigen

biografie. Bij het grote publiek is deze exponent van de Leidse rechtenfaculteit vooral bekend vanwege de protestrede die hij eind 1940 hield. Deze rede was gericht

tegen de Duitse bezetter, nadat zijn promotor Eduard Meijers was ontslagen vanwege zijn Joodse achtergrond.

Deze recente biografische weelde is misleidend. De geschiedschrijving van de Nederlandse rechtswetenschap, niet te verwarren met rechtsgeschiedenis, leidt een bescheiden bestaan. Grote rechtsgeleerden zoals de hier al genoemde Meijers, ontwerper van het Nieuw Burgerlijk Wetboek, wachten nog op een biografie. De keuze voor Cleveringa is ook op een andere manier opvallend. In de afgelopen jaren was de aandacht overwegend gericht op exponenten van de Amsterdamse gemeentelijke universiteit. Zeer recent verscheen van de hand van Arthur Eyfvinger de biografie van de Nobelprijswinnaar Tobias Asser. Eerder publiceerde Piet Blaas al een fascinerende studie over het intellectuele leven van de rechtshistoricus Henk Hoetink.

Veelzeggender is dat zelfs vanuit de Leidse rechtenfaculteit de historische belangstelling overwegend uitging naar de hoofdstedelijke concurrentie. Zo redigeerden in 2011 Leidse academici een bundel over het leven en werk van de Amsterdammer Paul Scholten. Parallel aan dit hoofdstedelijke spoor loopt het werk van Bastiaan Rijpkema. In de afgelopen jaren zorgde hij met een mooi ingeleide heruitgave en een bejubeld proefschrift over weerbare democratie voor een 'tweede leven' van de oratie uit 1936 van George van den Bergh. Inmiddels is Van den Bergh door het mediaoffensief van Rijpkema en diens winst van de Prinsjesboekenprijs zelfs uitgegroeid tot een bekende Nederlandse jurist. Er is in Leiden geen tekort aan academische erflaters. Het is daarom op zijn minst opmerkelijk dat een Leidse rechtsgeleerde zijn wetenschappelijke

vruchten fundeert op het werk van een Amsterdammer. Dit roept de vraag op of de Leidse rechtenfaculteit in de eerste helft van de twintigste eeuw al intellectueel moest buigen voor de Gemeentelijke Universiteit.

De hier te bespreken biografie van Cleveringa biedt wat dat betreft een welkom tegenwicht. De auteur is de Leidse socioloog en jurist Kees Schuyt. Hij promoveerde in 1972 op de klassiek geworden studie *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*. In zekere zin is zijn biografie over Cleveringa daarmee het product van ruim een halve eeuw nadenken over het recht op verzet.

Deze persoonlijke invalshoek zien wij terug in de biografie. In de verantwoording schrijft Schuyt bescheiden: 'Deze biografie is niet als een wetenschappelijk geschrift opgezet'. De meer populaire mal die Schuyt hanteert, verklaart ook waarom er niet wordt ingegaan op het genre van de geleerdenbiografie. Een uitgebreid notenapparaat is wel beschikbaar. Toch is het te makkelijk om de biografie af te doen als een *vie romancée*, hoewel ook de vraagstelling wat rommelig is. Het doel van de biografie is, zo schrijft Schuyt, om het gehele leven van Cleveringa te beschrijven. Tegelijkertijd gaat één hoofdvraag in op de verbondenheid tussen Cleveringa's werk en leven enerzijds en zijn rede anderzijds. Ook de invloed van de rede op zijn verdere leven komt aan bod.

De beroemde rede van Cleveringa vormt in de studie daarmee zowel begin als eindpunt. Methodisch is dat een onorthodoxe keuze, omdat meer wetenschappelijke biografieën juist het accent leggen op het bestaan van een zekere contingentie. Schuyt laat echter knap in prachtig Nederlands zien dat gedurende het leven

van Cleveringa's voorganger Scheltema een sterke rechtsopvatting centraal stond. De rede moest uiteindelijk wel volgen. Wat betreft de vormende studiejaren valt hier zeker iets voor te zeggen. Cleveringa leunde zwaar op het denken van zijn leermeester Meijers en zijn *cri de cœur* dat waar de kennis ophoudt, een beroep op geweten begint. Het was daarom dat Cleveringa de protestrede gekscherend 'een voetnoot bij mijn wetenschappelijke werk' noemde. Dat de biografie geen hagiografie is, wordt vooral duidelijk in Schuyts kanttekening dat de rede van Cleveringa minder uniek is dan wel eens wordt gesuggereerd. Door de verspreiding van de rede op papier verkreeg de rede echter wel als enige een publieke uitstraling.

Met de rede is de biografie niet afgesloten. Schuyt neemt de lezer mee van de prille jeugd van Cleveringa tot zijn dood. De naoorlogse jaren zijn van waarde omdat de inhoud van de rede een rol blijft spelen. Zijn naoorlogse kritiek op de passieve houding van de Hoge Raad tijdens de oorlog is daarvan een heldere illustratie. En passant biedt Schuyt via contextuele zijpaden de lezer ook een bondige geschiedenis van een groot deel van de twintigste eeuw.

Een van de weinige slordigheden waar ik de auteur op kan betrappen is zijn beschrijving van de kosten die Cleveringa's vader bijdroeg aan het promotiediner van zijn zoon bij het Leids Studenten Corps, de huidige L.S.V. Minerva. Schuyt heeft

het dan over een bedrag van 'fl1900.00 (circa duizend euro)'. De auteur vergeet echter dat in 1919 een dergelijk bedrag samenviel met een veel hogere koopkracht. De IISG-rekentool geeft een bedrag aan van €11.831,58 in het jaar 2018. Dat biedt een iets ander beeld van de financiële gesteldheid van Cleveringa's familie. Hoewel deze fout een kleinigheid is, valt het niet los te zien van de veelheid aan details waar de biografie soms onder gebukt gaat.

Tegelijkertijd is het aantrekkelijke van de biografie dat Schuyt zowel de 'kenner' als het brede publiek bedient. Zo is er ook voor historici geïnteresseerd in de geschiedenis van de rechtswetenschap genoeg van waarde. Het is een prestatie dat Schuyt in eenvoudige bewoordingen weet uit te leggen waar zijn hoofdpersoon zoal over schreef en hoe wij zijn stellingnamen moeten positioneren in het rechtswetenschappelijke debat. In het kort: een grootheid was Cleveringa niet, maar wel een knap jurist. Omdat de biografie een lange periode bestrijkt en gedetailleerd ingaat op de woelingen binnen Cleveringa's rechtenfaculteit draagt de studie ook bij aan onze kennis van de Leidse universiteit en de universitaire gemeenschap; met Meijers, Telders, Van Vollenhoven, Kranenburg een bont gezelschap. De biografie is daarmee een belangrijke bouwsteen voor een geschiedenis van de Leidse rechtenfaculteit.

Niels Graaf, Universiteit Utrecht

